

Postmoderno stanje in družbeno nadzorstvo

Zoran Kanduč*

Pojem družbeno nadzorstvo vključuje raznovrstne »mehanizme«, katerih namen je poustvarjati novo-liberalni kapitalistični sistem izkoriščanja in zatiranja – ta zgodovinsko specifični družbeno-ekonomski totalitarizem s »človeškim« ali pastoralno-prijaznim (»liberalnim«) obrazom – oziroma krotke, družbeno koristne (produktivno učinkovite), prilagodljive, ubogljive/podredljive, normirane, ideološko-propagandno programirane, znanstveno manipulirane, (samo)disciplinirane, izolirane (ali atomizirane), »psihologizirane«, medijsko pobebljene in »ekonomizirane« ljudi, ki so pripravljeni prostovoljno početi bolj ali manj vse tisto, kar SE od njih zahteva (npr. v vlogah roditelja, delavca in potrošnika), in sicer pretežno zato, ker menijo, da je vse to heteronomno agiranje (pravzaprav klovnovsko spakovanje in pretvarjanje) v njihovem racionalnem interesu ali v skladu z njihovo psihološko/človeško naravo (npr. težnjo po »samouresničevanju«, soočanju z vedno novimi izzivi«, uživanju v trošenju blaga, »osebnostni rasti«, »doseganju sreče in zadovoljstva« ...). V kritični optiki je socialna kontrola pogosto prikazana kot neke vrste oblastno tlačenje po svojem najglobljem bistvu dobrih in nedolžnih ljudi, ki da so zatorej žrtve sistemsko-institucionalne logike. Vendar pa so zadeve mnogo bolj zamotane: družbeno nadzorstvo ni nekaj, kar bi delovalo zgolj ali pretežno od zunaj (ali od zgoraj), ampak učinkuje od znotraj (npr. na ravni racionalizacij in internalizacij predpisanega delovanja, socialno »proizvedenih« in »zaželenih« osebnostnih tipov, ideološkega dojemanja zunanje in notranje realnosti, vsiljenih potrošniških želja/potreb, obrambnih mehanizmov, samozaslepitev ...). Takšno pojmovanje učinkov kontrolno-oblastnih aparatov ni le teoretsko neprimerno/pomanjkljivo, ampak je tudi praktično škodljivo, saj daje (najbrž nehote in nevede) potuho normalnim/dobrim ljudem (oziroma normalno dobrim ali dobro normalnim) oziroma v ničemer ne kritizira njihovega lahkovernega, nespametnega in nepremišljenega (samo)podrejanja, (samo)žrtvovanja in (samo)poniževanja.

Ključne besede: družbeno nadzorstvo, postmoderna družba, kapitalizem, tržna ekonomija, družbena morala, javno mnenje, ekonomija

UDK: 316. 75

Uvodna opazka

Družbeno nadzorstvo je brez dvoma pojem, ki zaseda osrednje mesto ne le v kriminologiji,¹ ampak tudi v družboslovju (in humanistiki). V zadnjem času je v kriminoloških besedilih zaslediti vse več poskusov, da bi pojasnili kriminalno vedenje (močnih in nemočnih storilcev) predvsem s pomanjkljivim (včasih pa že naravnost odsotnim) delovanjem kontrolnih mehanizmov, npr. z neustrezno družinsko vzgojo (ki ne proizvede dovolj učinkovite samokontrole), razkrojem (»socialno dezorganizacijo«) neformalnih nadzorstvenih mrež (ki ne sankcionirajo dosledno odklonskega ravnanja in ne spodbujajo konformnega obnašanja), neučinkovitostjo kazenskopravnega sistema, »kri-zo služb« (oziroma strukturno brezposelnostjo) ...

Že sprejememo takšno diagnozo (pravzaprav hipotezo) »kriminogenega stanja«, je rešitev videti na dlani: povečati je treba učinkovitost nadzorstvenih aparatov, tj. vsakovrstnega nadziranja, npr. družinskega/roditeljskega, šolsko-pedagoškega, policijskega, (ob)mejnega, institucionalno-sistemskega, birokratskega, informacijskega, tehnokratskega, menedžerskega (ki bolj kot potek dejavnosti – recimo profesionalnost obnašanja – predpisuje/vrednoti njihove rezultate), strojno-mehaničnega,

»protiterorističnega« in, nikakor ne nazadnje, situacijskega. No, ključni paradoks težnje po stopnjevanju kontroliranja (kajpak v imenu zagotavljanja »varnosti«) pa ostaja ta, da se v tej zvezi še najmanj govori o politično-pravnem (oziroma moralno-kulturnem) nadzoru dejavnosti, ki so pravzaprav še najbolj »potrebne« nadzorovanja: gre seveda za pretežno iracionalne ekonomske prakse, ki so epicenter *par excellence* vseh najpomembnejših tveganj, groženj, nevarnosti in viktimizacij (osebnih, družbenih in ekoloških), za nameček pa imajo še osupljive kriminogene in tudi neposredno kriminalne implikacije/reperkusije (pomislimo na izjemno škodo, ki je posledica korupcije na najvišjih ravneh, neo-imperialistična poseganja/vmešavanja v formalno samostojne države ali goljufije/kraje, katerih protagonisti so megakorporacijske elite).

* Zoran Kanduč, doktor pravnih znanosti, raziskovalec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana.

¹ V tukajšnjem prostoru je raznovrstne razsežnosti formalnega in neformalnega družbenega nadzorstva zdaleč najboljše in najtemeljeje obdelal profesor Pečar (prim. predvsem njegove tri monografije, ki so namenjene izključno tej tematiki).

Razvoj pojma

Pojem »družbeno nadzorstvo« (*social control*) je izjemno kompleksen,² za nameček pa je doživel še skrajno razgibano in celo protislovno razvojno pot, in to tako v teoretskem polju kakor na praktično-aplikativni ravni. Pojdemo po vrsti.

Sumner (1997: 3–29; 134–143), ki je, kot je videti, še najbolj izostreno orisal peripetije, skozi katere so se prebijala raznolika (in neredko nasprotujoča si ali celo protislovna) pojmovanja družbene kontrole, poudarja, da kaže rojstvo in genezo tega koncepta razumeti v specifičnem kontekstu severnoameriške različice socialdemokratskega političnega projekta oziroma ideološke vizije »dobre družbe«, ki je v aktualnih razmerah seveda definitivno in nepovratno mrtva; to pa velja, *mutatis mutandis*, tudi za *social control*, tj. koncept, ki je trenutno le še blede senca svojega nekdaj slavnega in nadvse vitalnega prednika. Kaj torej pomeni »družbeno nadzorstvo« v svojem izvirnem smislu? V bistvu gre za skupek prizadevanj (ali mehanizmov), ki merijo po eni strani na omejevanje arbitrarne državne oblasti in po drugi strani na blažitev strahotno destruktivnih učinkov nereguliranega kapitalizma ali iracionalnih ekonomskih dejavnikov. Še drugače rečeno: opraviti imamo z iskanjem teoretskih in praktičnih odgovorov na vprašanje, kako vzpostaviti urejeno družbo, ki ne temelji (več) na podobnostih (oziroma posnemanju ali »čredni zavesti«), ampak na »organski« solidarnosti, tj. medsebojni odvisnosti in povezanosti različnih posa-

meznikov v kulturno pluralni družbi. Oziroma: kako ekonomsko »vojno vseh zoper vse« (beri: konkurenčna spopadanja na vseh ravneh in med najrazličnejšimi – individualnimi ali kolektivnimi – protagonisti, in to v kontekstu, ki ga strukturno uokvirja razredni boj) spremeniti v »družbo«, tj. integrirano celoto stanj/procesov (koherentno, konsistentno in funkcionalno skupnost), za katere je značilno sodelovanje, združeno/skupno delovanje, ki izhaja iz konsenzualnih »skupnih imenovalcev« (vrednotno-normativnih prepričanj in orientacij)?

Vidimo torej, da je temeljni problem, ki je vznemirjal severnoameriške sociologe, v bistvu zelo podoben tistemu, ki je pritegnil kritično pozornost njihovih evropskih kolegov, kot so Durkheim, Marx, Weber in Tocqueville, tj. »velika četverica« nespornih klasikov sodobne sociološke misli. Namreč: kako razumeti modernizacijske procese in, še več, kako rešiti/ustvariti družbo, ki postaja v času hiper-termičnega individualizma vse bolj abstraktna tvorba, »prah posameznikov«, pogorišče, ki ga pušča za sabo neustavljiva tržno-kapitalistična dinamika oziroma plenilsko divjanje koristiljubnih »ekonomskih ljudi« (seveda ni nobenega dvoma, da je postmoderna situacija v tem pogledu le še bolj izrazita)? Rešitve, ki so jih v prvi četrtini dvajsetega stoletja ponudili v ZDA, so kajpada specifične, saj stavijo v prvi vrsti na graditev »družbenega« od spodaj navzgor (prim. Melossi 1997: 58–61),³ tj. z avto-regulacijskimi mehanizmi, ki se opirajo na *common sense*, običaje (*mores*), religijo, skupna moralna izhodišča, komunikacijske procese, javno mnenje, krei-

² Pojem »družbeno nadzorstvo« (katerega poimenovanje je za nekatere kritične kriminologe neustrezno, ker da je evfemistična, preveč nedolžno zvoneča abstrakcija zavajajoče nevtralnosti, za katero se skrivajo razredna vladavina, socialno izključevanje in discipliniranje) je dejansko osupljivo širok (prim. Scheerer in Hess 1997: 96–104), saj vključuje tako rekoč vse mehanizme, strukture, institucije, sisteme, dejavnosti in pojave, ki (po)ustvarjajo družbeni red (in urejene, v redu delujoče družbene člane), npr. socializacija, izobraževanje, medije, rutinsko delovanje državne uprave, kazenskopравни sistem, javno mnenje, običaje, »motivacijske besednjake« (Mills), religijo, disciplinske aparate, ideološko indoktrinacijo, manipulacijo, propagando, (dez)informiranje, tehnoprevencijo, »nevidno roko« (Adam Smith) tržnih zakonitosti, »tiho silo ekonomskih razmerij« (Karl Marx), »politiko ustvarjanja potrošniških želja in potreb« (Hess in Scheerer) po kapitalističnem blagu, in sicer predvsem po njegovih »simbolnih vrednostih«, ki signalizirajo življenjski stil, osebno identiteto in vznemirjenja (hkrati pa posameznika napeljujejo, da se z vsemi močmi trudi uresničiti sanje, ki mu jih za drag denar prodaja kapitalistični marketing, npr. sanjsko družinsko hišo, sanjski avtomobil in sanjske počitnice) ... No, po drugi strani pa je mogoče »družbeno nadzorstvo« (ki ga je sloviti severnoameriški sociolog Robert Park označil kot »osrednje dejstvo in osrednji problem« v sleherni družbi) razbiti v dva idealna tipa, in sicer na: (a) »aktivne« (Lemert) oziroma »pastoralne« ali »produktivne« (Foucault) nadzorstvene prijeme, ki temeljijo na vcepljanju »družbeno zaželenih« motivacijskih vsebin; (b) »reaktivne« oblike kontrole, ki se opirajo na de-motiviranje (pred-

vsem z zagroženimi in apliciranimi formalnimi in neformalnimi sankcijami).

³ Melossi (1990: 97–110) opozarja, da izvira ta ameriška specifičnost, namreč odpor do »močne« države (ki pa je kajpak tudi sam zelo »specifičen«, saj je vseeno privedel do izoblikovanja najmočnejše države ne le na svetu, ampak v vsej človeški zgodovini!), iz želje znebiti se – po možnosti v čim večjem obsegu – negativne evropske politične dediščine, v kateri so bile seveda tudi slabe izkušnje s tem, čemur pravimo »država«, tj. z oblastnim kompleksom, ki so ga povezovali z birokratsko, korumpirano, avtoritarno, tiransko in neučinkovito mašinerijo. Opraviti imamo torej s skeptiko do koncepcij, ki so državo razumele (npr. germanskem slogu) približno takole: njeno poreklo je v zgodovini, narava je organska, bistvo je enotnost, funkcija je suvereno ustvarjanje prava, cilj pa je npravna perfekcija človeka in družbe. Melossi poudarja, da je bilo treba v severnoameriški družbeni resničnosti avtoriteto in enotnost zgraditi na temelju konsenza in prepričevanja, pri tem pa je – zaradi izredne raznolikosti priseljene populacije – vzniknil resen problem, kako zagotoviti komuniciranje in koordiniranje ljudi, ki so prišli iz različnih dežel, verjeli v različne religiozne vsebine in govorili različne jezike, hkrati pa so vendarle morali delati/delovati skupaj, in to s precejšnjo energijo, učinkovitostjo in motivirano stjo, ki so jo zahtevali kapitalistični šefi. V takšnem kontekstu se je kot najbolj primerna rešitev izkazala »demokratska organizacija družbe« (bolj kot države!), in sicer na način, ki so ga teoretsko najbolj pronicljivo artikulirali Charles H. Cooley, George H. Mead in John Dewey.

ranje pro-socialnih »motivacijskih besednjakov« (tj. družbeno sprejemljivih ali upravičenih razlag individualnih dejanj⁴), prostovoljno (samo)omejevanje (*self-policing*) in podrejanje, izobraževanje, socialne sugestije, asimilacijo, kompromisno pomiritev različnih posameznikov in skupin, iskanje ravnovesja med individualnimi željami in družbeni potrebami, participacijo, krepitev skupnosti (*community*), neformalno družbeno nadzorovanje (ki izvira iz normativnih vsebin, ki vladajo v medosebnih razmerjih) ... Očitno je, da tako artikulirani pojem »družbeno nadzorstvo« ne implicira nikakršnih strukturno transformativnih potencialov, saj cilja predvsem na blažitev najhujših ekscesov industrijskega kapitalizma (npr. s socialdemokratskimi ukrepi iz orožarne blaginjske države), ne pa na sistemsko odpravljanje izkoriščanja, zatiranja in ekonomske neenakosti (vključno z revščino). Izvorna teorija (in praksa!) družbenega nadzorstva, skratka, eksplicitno ali implicitno sprejema osrednje parametre kapitalističnega sistema. Gre ji primarno za to, da bi z »razsvetljenimi« poskusi nekako »demokratizirali« ali »civilizirali« razredno dominacijo (pa tudi druga oblastna razmerja, npr. v družini in šoli), ki je kajpada »vselej že« tu, na (nasilno, celo z genocidom avtohtonega prebivalstva osvojenem⁵) teritoriju, ki ga »suvereno« kontrolira državna mašinerija in kjer so najpomembnejša sredstva za materialno in mentalno produkcijo

že v rokah družbenih elit (+ specialistov), katerih moč in sila izhajata iz eliminacije ali pacifikacije alternativnih zahtev po tovrstnih resursih. Že smo še za odtенок strožji, moramo zapisati, da je izhodiščna severnoameriška koncepcija družbene kontrole pravzaprav zelo blizu »hegemoniji« (Gramsci), namreč zagotavljanju družbenega »reda« z nadzorovanjem idej in emocij, tj. s prijemi, ki ne temeljijo na represiji (oziroma de-motivaciji z grožnjami), ampak stavijo na družbeno/imanentno konstrukcijo skupnih idealov, aspiracij, ciljev, vedenjskih zgledov,⁶ želja in potreb, to se pravi na obvladovanje motivacijskih dejavnikov. Družbeno nadzorstvo je, foucaultovsko rečeno, inherentna, celo nepogrešljiva sestavina »disciplinskega projekta«, katerega poglavitni cilj je bil od nekdanj (re)produkcija disciplinirane »duše« (*self-control*), ki »samoniklo« (s »svojo« voljo) usmerja disciplinirano – oziroma koristno, uporabno, pohlevno in ubogljivo – telo, materialno »podstat« delavca in potrošnika (pa tudi družinskega človeka). Že naposled sklenemo, lahko podčrtamo naslednje: sociološka ideja o družbeni kontroli je prosistemska, politično »konservativna« koncepcija, ki v ničemer ne problematizira kapitalistične produkcije (oziroma njenega logičnega heteronomnega podaljška, tj. trošenja blaga), imperializma/kolonializma, patriarhata in državne oblasti, ki z vrha orkestrira strukture in procese, katerih (ne)posredni učinki so prisila h

⁴ Upoštevat velja, da posameznik praviloma nima neposrednega (»introspektivnega«) vpogleda v določila svojega ravnanja (storitev in opustitev). Ta »epistemološki problem« pa vsakodnevno rešuje tako, da svoje obnašanje (pa tudi vedenje drugih oseb) – oziroma to, kar se mu v življenju dogaja (podkrepitev torej, tj. nagrade in kazni v optiki teorije učenja) – razlaga z javnimi »teorijami« (socialno sprejemljivimi/zaželenimi »konstrukti« ali pojmovanji), ki ponujajo razloge, zaradi katerih bi njemu podobna normalna oseba (s katero se identificira) storila takšno dejanje. To implicira, da posameznik nadomesti določilo ravnanja (ali sodbe) s pomenom, ki mu ga pripiše (pogosto sčela samodejno ali »refleksno«, tj. s skorajda neznatnim kognitivnim »delom«). Drugače rečeno: akter navede razloge, ki so medosebno prepričljivi in družbeno primerni (+ družbeno sproducirani!), hkrati pa so tudi skladni z njegovo samopodobo (dejansko in/ali idealno).

⁵ Protestantsko kolonialno osvajanje in gospostvo sta se precej razlikovala od katoliškega, npr. španskega, posebej v razmerju do avtohtonega prebivalstva. Melossi (1997: 55–58) v tej zvezi opozarja na zanimiv paradoks. Namreč: čeprav je bil špansko-katoliški kolonializem po svojem političnem slogu očitno avtoritaren, je bil v odnosu do domačinov vendarle vključen, in sicer v tem smislu, da so osvajalci »zgolj« eliminirali njihove vodstvene sloje, preostanek prebivalstva pa so integrirali z versko spreobrnitvijo (pokristjanjevanjem) in ga postavili na dno socialne piramide (oziroma so ga podvrgli kvaziprisilnemu delu). Po drugi strani pa so protestantski kolonialisti, ki so verjeli v enakost, dojemali domačine (indijanska plemena) kot preveč drugačne/različne, da bi jih lahko integrirali v »družbeno pogodbo«, tj. v družbo »ontološko« enakih članov družbe, ki temelji na racionalnosti in samokontroli. Rezultat je bil strahotno izključevalen: genocidna eksterminacija in osamitev preživelih v rezervatih. No, nadaljnji paradoks pa zadeva »kriminalce«, tiste posameznike, ki resda še niso dovolj civilizirani (ali pa so iz tega ali onega razloga izgubili pomemben delež

svoje omike oziroma družbeno-kulturne »prtljage«), vendar pa so še vedno dovolj podobni »moralni večini«, da jih ta lahko sprejme ali vključi v *mainstream*, če se ji seveda posreči, da te pomanjkljivo ali neustrezno socializirane subjekte »poboljša«, tj. nauči samokontrole, discipline in racionalnega vedenja. V ta namen pa je bilo treba ustvariti posebno institucijo, in sicer *penitentiary*, kaznilnico/spokornico, ki je konstitutivna za vzpostavitev liberalno-demokratske republike in katere temeljna funkcija je ustvarjati posameznike, ki bodo zmožni in pripravljeni republikanske vrednote uresničevati v praksi: subjekte, ki bodo *de facto* samo-upravljavci (*self-rulers*) ali samo-(ob)vladani (*self-ruled*).

⁶ Vsaka vladajoča ideologija – danes je to liberalizem – implicira specifične vedenjsko-osebnostne ideale (prim. Beauvois 2000: 150–162). Recimo: diktatorska oblast (ki se upravičuje z močjo ali silo) pričakuje od podrejenih poslušnost/ubogljivost (ki jo »v zadnji instanci« motivira strah ali želja po samoohranitvi); totalitarna oblast (ki se upravičuje z velikimi stvarmi ali vrednotami, ki so domnevno skupne ali pa so vsaj razglašene za takšne) pričakuje od podrejenih predanost ali privrženost »kolektivnemu projektu« (katerega narava je lahko religiozna, politična ali ekonomska); liberalna oblast (ki se upravičuje s »človeško naravo« oziroma težnjami po »samouresničevanju«, »rasti«, »zdravem razvoju«, »odličnosti«, »uspešnosti«, »samopotrjevanju«, »nenehnem premagovanju vedno novih izzivov«, »diferencirani identiteti«, »samozadostnosti« ...) pa pričakuje od podrejenih samoniklo ali svobodno podrejanje, tj. internalizacijo, »psihologizacijo« ali »naturalizacijo« družbeno koristnih (beri: predpisanih) – vendar večinoma psihološko »spornih« ali »arbitrnih« – ravnanj (poudariti velja, da privede ponotranjenje najhitreje do ponovitev ali celo posplošitev predpisanih ravnanj, obenem pa ustvarja vtis, da je podrejanje zahtevam okolja, oblasti ali sistema/institucij izraz najbolj intimne psihične narave, tj. posameznikovih osebnostnih značilnosti, nagnjenj ali dispozicij).

konformnosti, zatiranje, izkoriščanje, odtujenost, razredna polarizacija, rasizem in podobni fenomeni, ki se vse prej kot rimajo s posameznikovo svobodo, avtonomijo in zmožnostmi za osebni razvoj, uresničevanje ali izpopolnjevanje (prim. Sumner 1997: 29–33).

Kakor koli, od sredine dvajsetega stoletja dalje je opaziti v razvoju pojma »družbeno nadzorstvo« pomenljive spremembe (prim. Cuff *et al.* 1998: 87–115; Sumner 1997: 19–29; Scheerer in Hess 1997: 96–105; Scheerer 1998: 429–439). V okviru funkcionalistične teorije družbenih sistemov je pridobila pomembnejšo vlogo državno osrediščena, birokratska in intervencionistična regulacija (kot instrument produkcije družbenega reda), predvsem pravno urejanje kot relativno avtonomna in profesionalizirana oblika kontrolnih dejavnosti (ki se razlikujejo od ekonomskih, političnih ali religioznih in zagotavljajo aplikacijo enakih pravil v družbeno-kulturno diferenciranih kontekstih). V tej optiki je ključna naloga »družbenega nadzorstva« zagotavljati integriteto sistema medsebojno povezanih vlog in institucij. Tu pa zavzame kritično mesto (re)produciranje vrednotno-normativnega konsenza, tj. »nacionalnega« soglasja glede najbolj temeljnih »potreb« sistemsko-funkcionalne učinkovitosti (no, zanimivo je, da je to izhodiščno strinjanje pogosto preprosto predpostavljeno, in to navzlic množici trdoživih socialnih konfliktov – npr. razrednih, etničnih, generacijskih ali spolnih – in globoko zakoreninjenim dvomom v zvezi z legitimnostjo in/ali racionalnosti kapitalistične ekonomije). Družbena kontrola

se v sklopu tovrstne teoretske »tranzicije« preobrazi (iz operacij, ki merijo na »afirmativno« omejevanje negativnih reperkusij »svobodnega« kapitalističnega trga in spodbujanje asimilacije v okviru multikulturne družbe) v čedalje bolj apolitično, proceduralno-formalno tehnološko dejavnost, v svojevrstni sistemski menedžment (tehnično-racionalno orodje v rokah blaginjsko-militaristične države, *welfare-warfare state*) oziroma postane – posebej v parsonsovski strukturno-funkcionalistični sociologiji⁷ – lastnost slehernega družbenega sistema, sklop mehanizmov, ki težijo h krepitvi konformnega vedenja in brzdanju odklonskih tendenc.

Pojem »družbeno nadzorstvo« je vse do zgodnjih šestdesetih let zajemal domala vse družbeno-človeške prakse in institucionalne aranžmaje, ki tako ali drugače prispevajo k vzdrževanju in obnavljanju socialnega reda ali urejene/strukturirane družbe (pri tem pa je ostajalo odprto vprašanje, čemu družbeni red pravzaprav služi: ohraniti kapitalizma, vzdrževanju politične dominacije, obrambi patriarhalne nadvlade, reprodukciji človeške vrste ali psihološki varnosti?). V tem ni nič pretirano presenetljivega. Ko namreč postanejo tako rekoč vse družbene institucije, vloge in vredno-normativne smernice vzajemno povezane v harmonično so-odvisnost, se vsaka razsežnost (ali aspekt) socialnega sistema *eo ipso* pretvori v (vsaj latentno, če že ne manifestativno) »agencijo« družbenega nadzorovanja oziroma socializacijsko silo, ki posameznika potiska (ali zvalja) v konvencionalno izvzorčene in normativno regulirane vedenjske vzorce⁸

⁷ Funkcionalizem implicira oster prelom s trdoživo intelektualno tradicijo (»hobbesovskega«) individualizma, ki pojmuje družbo zgolj kot združbo posameznikov (preračunljivo zainteresiranih zgolj zase). V funkcionalistični optiki cilji ljudi (npr. protestantska zamisel o takem in drugačnem uspehu, ki je plod trdega in poštenega dela) niso naključni, ampak so pridobljeni (oziroma razviti in oblikovani) v družbenem kontekstu, v okviru veljavnega »moralnega reda« ali kulturnega sistema, ki obsega skupna občutja in predstave (prav zato, ker so individualni motivi pogosto skupni ali deljeni, dobijo/imajo moralni značaj). To pa je tudi ključni razlog, da se družbeno življenje ne izrodi (»dezintegrira« ali »dezorganizira«) v Hobbesovo »naravno stanje«: stvari bolj ali manj funkcionirajo, ker ljudje opravljajo svoje dejavnosti po poteh, ki niso le družbeno predpisane (»normativno pričakovane«), ampak jih tudi sami dojemajo kot upravičene, tj. moralno pravilne ali ustrezne (gre torej za »motivirano ubogljivost«: posameznik hoče »sam iz sebe« ravnati tako, kot se od njega pričakuje, da bo ravnal). Še drugače rečeno: temeljni pogoj reda v družbi je integracija »kulture« (splošnih in abstraktnih normativnih specifikacij predpisanega in prepovedanega vedenja), »družbenih sistemov« (urejenih vzorcev dejavnosti, socialnih pozicij – oziroma statusov in vlog – in razmerij med posamezniki, ki delujejo skupaj ali pa celo so-delujejo) in osebnostnih struktur (oziroma internalizacij družbenih sistemov in institucionaliziranih kultur). Ob tem pa je seveda nujno upoštevati, da je tovrstna integriranost (ali družbena urejenost, v-red-spravljenost) vselej zelo kompleksna, problematična in nepopolna (oziroma je vse prej kot avtomatična in brezhibna).

⁸ Družbeni sistem mora postati notranja/inherentna sestavina posameznikov, ki sestavljajo in delajo družbo: pozicije, ki jih nek-

do zaseda v socialni strukturi (oziroma vloge, ki jih opravlja), morajo biti vgrajene v način njegovega razmišljanja o sebi, tj. v samopodobo in samospoštovanje (prim. Cuff *et al.*: 87–114). Vzemimo za zgled službo: v meri, v kateri se delavec z njo poistoveti, prevzame odgovornost za delovne obveznosti in jih izpolnjuje že zato, ker si sam želi tako ravnati, in ne le zato, da bi ustregel zunanji avtoriteti in formalnim zahtevam (te postanejo *eo ipso* integralni del njegove osebnosti, prвина intimnih prepričanj o tem, kaj, kako in čemu je treba delati). V tej optiki je temeljna predpostavka socializacijskih procesov (v katerih se posameznik nauči biti in delovati kot »socialna žival«) človeška občutljivost, tj. dovzetnost za stališča drugih oseb in zmožnost, da dojemaš njihove reakcije na tvoja dejanja kot smiselna (in čustveno izrazna), predvsem kot nagrade in kazni, ki pa seveda niso zgolj materialne ali formalne: ljudem je v splošnem všeč, če jih »pomembni drugi« (Mead) odobravajo, (po)hvalijo, sprejemajo, spoštujejo, obravnavajo z naklonjenostjo in imajo radi (oziroma so prizadeti, če so zavrženi ali grajani). Prav tovrstna dispozicija je ključni vzvod, s katerim se stališča & standardi staršev (odraslih oseb) prelivajo v glave in srca otrok (odraščajočih oseb). Na podlagi pozitivnih in negativnih reakcij drugih ljudi si posameznik zlagoma izoblikuje vzorce relativno stabilnih interakcij: bolj ali manj jasno se zaveda, kaj mora storiti (in kaj opustiti), da bi ustregel volji ali pričakovanjem drugih (ki običajno privzamejo še moralno silo in se preobrazijo v zahteve ali vedenjske standarde) in dobil njihovo odobravanje (ker dobro opravlja svojo »statusno vlogo«) oziroma se izognil negativnim sankcijam (kaznovanih reakcijam). Še drugače rečeno: rdeča nit socializacije je učenje scenarija (in vrlin) poslušnosti (v družini in šoli), tj. obnašanja v »agentskem stanju« (Milgram),

(po drugi strani pa se vse individualne kršitve veljavnih pravil, najrazličnejši odniki od normativnih pričakovanj, vsakovrstne aberacije in upiranja – z razlogom ali brez njega – spremenijo v primere splošnega in abstraktnega pojma »socialne deviacije«).

Od sredine šestdesetih let dalje pa je opaziti pomembno oženje pojma »družbeno nadzorstvo«, ki se skrči predvsem na formalno in neformalno odzivanje na odklonska (oziroma problematična, nezaželena, moteča, težavna, skrb zbujajoča in grozeča) vedenja ali normativne kršitve. Družbena kontrola se tedaj torej omeji v glavnem na vlogo korektiva socializacijskih procesov (prim. Scheerer in Hess 1997: 98–99; Sumner 1997: 25–29), ki so pač vselej pomanjkljivi, nezadostni ali luknjičavi: če ne bi bili taki, potem (ne)formalno družbeno nadzorovanje – predvsem tako in drugačno sankcioniranje normativnih kršitev – sploh ne bi bilo potrebno, saj brezhibno socializirani in vkulturnjeni človek v splošnem sledi normativnim pričakovanjem (opozoriti pa velja, da pravno-moralna vsebina veljavnih pravil praviloma ni ne tematizirana ne problematizirana, saj imamo zvečine opraviti z izrazito amoralnim/apolitičnim teoretiziranjem). Socialna kontrola in socialne deviacije se v tej točki spnejo v neločljiv, nerazvezljiv par (kot siamska dvojčka ali dve plati ene in iste medalje). No, že v vročinskih in turbulentnih poznih šestdesetih letih pa je teorija družbenega nadzorstva prvič deležna zares ostre in celo radikalne kritike. Liberalno usmerjeni teoretiki etiketiranja so trdili, da je družbeno nadzorovanje v praksi pogosto pretirano in celo škodljivo ali kontraproduktivno, npr. zato, ker (danes bi rekli »ironično«) ustvarja tako imenovane »drugotne deviacije« (Lemert); zato so se zavzeli zoper nepotrebno stigmatizacijo odklonskih oseb, »dramatizacijo zla«, neredko dvolično »moralno podjetništvo« (npr. simbolnih križarjev, interesnih skupin, birokratskih institucij ali družbenih elit), preobsežno kriminalizacijo in represivno-policijsko delovanje (»pozabili« pa so pojasniti, zakaj so vsi ti pojavi moralno, politično in ekonomsko vendarle »koristni« in za koga). Marksistično navdihnjeni »radikalni« kritiki pa so družbeno kontrolo izrecno in skoraj v celoti ovrednotili kot – SLABO (vsaj v kapitalistični družbi). Takšna pa je predvsem zato, ker prispeva – npr. z mani-

pulacijo javnega mnenja, disciplinskimi mehanizmi, propagando, reklamiranjem, prikrivanjem in izkrivljanjem informacij, ideološko indoktrinacijo in neposredno represijo – k reprodukciji družbene realnosti, ki jo označujejo izredno neenaka distribucija oblasti in bogastva (oziroma politične in ekonomske moči), razredna kontrola, izkoriščanje, zatiranje, diskriminacija, institucionalizirani rasizem, »višja nemorala« (Mills) pripadnikov socialnih elit, militarizem, patriarhalna prevlada ...

Ne glede na kalejdoskop različnih opredelitev, pojmovna razhajanja in diametralno nasprotne vrednostne ocene velja pripomniti, da je »družbeno nadzorstvo« še vedno dragocen, celo nepogrešljiv intelektualni pripomoček za razumevanje družbene dinamike in družbene urejenosti (»v-red-spravljenosti«), predvsem pa seveda vseh tistih (pro- in re-aktivnih) mehanizmov, ki promovirajo konformno vedenje (oziroma razmišljanje in čustvovanje) in sankcionirajo odklonsko vedenje (oziroma razmišljanje in čustvovanje). Trditev, da imajo družbe izključevalne aparate družbenega nadzorstva, s katerimi izrisujejo svoje moralne meje (oziroma vrednotno-normativne ločnice, ki pokažejo, kdo je notri in kdo je zunaj, kdo je »naš« in kdo ni z »nami«) in krepijo »mehansko solidarnost« (Durkheim), ni le sociološki truizem, ampak tudi kulturna univerzalija (vsaj zaenkrat). Očitno je, da so prisilno-izključevalne prakse in degradacijski rituali psihološko zadovoljujoči (in simbolno-imaginarno bogatejši, privlačnejši od vključevalnih nadzorstvenih mehanizmov), saj se z grajanjem/kaznovanjem »grešnih kozlov« in stigmatiziranjem še posebej nezaželene drugačnih posameznikov (ali celo skupin) ljudje moralno čistijo/prečiščujejo in krepijo (samo)všečne identitetne konstrukte (ali samopodobe) oziroma se potrjujejo kot dobri in večvredni (prim. Melossi 1997: 66–67).

Družbeno nadzorstvo, trg in subjektivnost

Kaj reči o ključnih nadzorovalnih mehanizmi v postmodernih kontekstih? Za začetek to, da so v predružačenih družbeno-kulturnih razmerah prevzeli ključno nadzorovalno funkcijo trgi

ki ga označujejo naslednji vidiki (prim. Beauvois 2000: 105–138): (a) sproži ga pritisk, ki ga izvaja oseba z družbeno oblastjo; (b) podrejeni agent (implicitno ali eksplicitno) privoli v dejanje, ki ga od njega pričakuje nosilec avtoritete (ali družbene vrednote), čeprav je to v nasprotju z njegovimi prepričanji in nagnjenji; (c) privolitev v podreitev je neodvisna od osebnih vrednot in motivacij (te se pogosto celo spremenijo, in sicer zaradi racionalizacije psihološko spornega dejanja, tj. psihične operacije, ki odpravi kognitivno disonanco; to se zgodi zlasti tedaj, ko avtoriteta angažira agenta v podreitev s podelitvijo svobode: »Zgolj od tebe, od tvoje proste in svobodne presoje je odvisno, ali boš storil to, za kar te prosim«).

⁹ Gorz (1999: 19–21) v tej zvezi izpostavi zlasti kontrolno moč finančnih tržišč. Ta moč (pisec govori celo o »neubranljivi diktaturi«) postaja neodvisna od empiričnih družb in »realne« ekonomije (renta torej premaguje profit). Finančni trgi opravljajo »vlogo policaja« (Hans Tietmeyer) nad politično dinamiko in vsiljujejo

poslovnemu svetu in državnim oblastem lastna merila dobičkonosnosti. Gorz opozarja, da so megalomanski pokojninski in investicijski skladi vpeljali prakso, ki jo v drugih kontekstih poznamo pod imenom »izsiljevanje« (*racketeering*): izberejo si določeno število prosperitetnih podjetij, nakupijo obsežno količino njihovih delnic, nato pa od upravnih odborov zahtevajo ustrezno visoke dividende, in sicer z grožnjo, da bodo v nasprotnem primeru zbile cene njihovih delnic. Posledica takšnih pritiskov je v tem, da postane najvišji poslovni imperativ doseganje maksimalnega kratkoročnega finančnega dohodka. Gorz (1999: 16–19) ob tem poudarja, da je izjemna moč (izjemno gibljivega) transnacionalnega/transnacionalnega finančnega kapitala posledica (prosto)voljne podreitve vlad. Te so najprej klecnile pred »diktaturo finančnih trgov«, v naslednjem koraku pa so to »neubranljivo moč« izrabile kot alibi v vojni, ki jo je svetovni kapital napovedal najprej delavskemu razredu, nato pa še družbi (in celo človeštvu!) kot celoti.

oziroma anonimne »tržne zakonitosti«, ki so videti – in to dejstvo le še (o)krepi njihovo moč – kot svojevrstne »narave« določilnice, onkraj sleherne zavestne ali voljne (predvsem pa seveda politične!) kontrole, kot nekakšen neustavljivi *fatum sui generis*. Tržnemu nadzorstvu niso izpostavljeni le posamezniki (npr. prodajalci delovne sile in nakupovalci potrošniškega blaga), ampak tudi skupine, institucije, družbe in celo države.⁹ Tržna kontrola je kajpak specifična, npr. razpršena, težko oprijemljiva, implicitna, proaktivna in delujoča na različnih ravneh. Defour (2003: 3) v tej zvezi opozarja (in to na podlagi dokaj tehtnih dokaznih razlogov), da neoliberalni, totalni ali hiperbolični kapitalizem ukinja nekatere značilno moderne oblike človeške subjektivnosti (oznako »subjekt« velja tu razumeti v filozofskem smislu: ne kot sociološkega, empirično-mundanega posameznika, ampak kot idealno-tipsko subjektivno formo, ki se šele poraja in ki se ji mnogi zaenkrat še bolj ali manj uspešno upirajo). Po avtorjevem mnenju smo v današnjem času priče postopnemu – čeravno čedalje hitrejšemu – odmiranju (oziroma agoniji) treh ključnih subjektov moderne družbe, in sicer kantovskega/kritičnega, freudovskega/nevrotičnega in marxovskega/produktivnega. Še drugače rečeno: postmoderni kapitalizem – sistem, ki mnogo proizvede in mnogo (po)konzumira – je tudi antropofag, ljudožerec, vendarle tak, ki se ne zadovoljivi (več) zgolj s človeškim mesom (slednjega je pravzaprav že od nekdaj vpregel v logiko instrumentalne učinkovitosti, npr. kot »produktivno telo«), ampak posega tudi po človeški duši ali duhovnosti.

Kako je to mogoče? Dufour pojasnjuje genezo postmoderne subjekta z ekstenzifikacijo in intenzifikacijo tržnih menjav. Sodobni kapitalizem namreč vse bolj odpravlja vse tiste oblike medčloveške menjave, ki temeljijo na nekem absolutnem ali meta-družbenem jamstvu (oziroma transcendentalnih, moralnih ali simbolnih vrednotah): edino, kar se vsiljuje kot dominantna družbeno-človeška resničnost, je preprosta in nevtralna denarna vrednost blaga (ki je izražena v ceni), ki ga ne sme več nič ovirati v njegovi prosti cirkulaciji. Ko pa se začnejo dramatično (nepovratno?) razkrajati simbolne podlage medčloveških menjav (in razmerij nasploh), je skorajda neizogiben tudi vznik določenih antropoloških sprememb, tj. rojstvo in razvoj »postmodernega subjekta«, od katerega se pričakuje prožno (ali »fleksibilno«)

prilagajanje na nenehno strujanje in spreminjanje blagovno-produkcijskih tokov. Kaj se izgubi v situaciji, kjer kraljujejo predvsem prodaje in nakupe blaga? V prvi vrsti to, česar v kantovski etični optiki ni mogoče (oziroma ni dopustno!) reducirati na nekaj, kar ima ceno (in je torej v vlogi ocenjenega/vcenjenega objekta vselej nadomestljivo/zamenljivo z enakovredno dobroto): to pa je ravno vse tisto, kar ima dostojanstvo, svobodo ter zmožnost apriornega moralnega presojanja (med dobrim in zlim) in kritičnega razsojanja (dostojanstvo, ki se nanaša na posameznika z avtonomijo volje, nima ne cene ne ekvivalenta, saj je preprosto neprecenljivo). Po drugi strani pa postaja zastarel tudi freudovski subjekt (npr. nevrotični posameznik s svojimi kompulzivnimi fiksacijami in težnjami po repetitiji), ki ga zamenjuje deleuzovska shizofrena/shizoidna (ali *borderline*) figura, ki ima v »svetu brez meja« (Jean-Pierre Lebrun) večje performativne in fleksibilnostne potenciale; tu gre, z drugimi besedami, za vzpon posameznika, ki je »razsrediščen«, prekaren in od zunaj voden/vodljiv (*outer-directed*), in sicer v tem smislu, da se bolj kot po svojih notranjih (oziroma ponotranjenih) prepričanjih in vesti (temu »staromodnemu« notranjemu moralnemu svetilniku) ravna v odvisnosti od spremenljivih situacijskih pričakovanj in heteronomnih zahtev, ki so povezane z igranjem različnih družbenih vlog, njegov značaj pa je »tržne narave« (David Riesman): ta (narcisistična) osebnostna struktura je vse manj individuum in vse bolj »dividuum« (Deleuze), tj. deljiva/deljena, nekoherentna kultura z mnogovrstnimi, kameleonsko spreminjajočimi in prekrivajočimi se identitetami (brez jasno razmejenih meja). Končno pa velja opozoriti še na tretjo, namreč marxovsko umirajočo subjektiviteto, tj. na pojav, ki je med drugim pogojen z pomanjšano vlogo pridobitnega dela v produkciji vrednosti in vzponom špekulativnega finančnega kapitala oziroma virtualne ekonomije,¹⁰ v kateri je mogoče služiti tako rekoč iz »nič« oziroma na račun nečesa, kar sploh (še?) ne obstaja.

Vznik in razvoj specifično postmodernih subjek(tiv)nih konfiguracij določajo/opredeljujejo raznovrstni dejavniki. Nobene-ga dvoma ni, da imajo pri produkciji novodobnih subjektov pomembno vlogo množični mediji, ustvarjalci »virtualne« (ali celo hiper-) realnosti. V tem sklopu pa velja opozoriti še na »industrijo« zabave/razvedrila, kulturnih izdelkov, oglaševanja/

¹⁰ Kurz (2000: 81–84) v tej zvezi ugotavlja, da tvorita postmoderna množična kultura in »igralniška« ekonomija »fiktivnega kapitala«, ki ga generirajo državna posojila in nevezani delniški/denarni trgi, celostni kompleks. V isti sapi pa dodaja, da rast finančnih trgov in ustvarjanje »fiktivnega kapitala« (Marx) nista samodejna procesa, temveč sta posledica notranje pregrade produktivnega (v nacističnem žargonu: ustvarjalnega) kapitala samega: »Namreč, ko abstraktno 'ustvarjanje' kapitalističnega samosmotra zaradi razvoja 'produktivne sile znanosti' postane absurdno, ker kapital skupaj z abstraktnim 'delom' odracionalizira tudi lastno substanco, priteka presežna vrednost, ki je sicer realizirana v denarni formi, a je ni več mogoče rentabilno reinvestirati (Marx ta problem imenuje 'nadakumulacija') v finančno nadgradnjo in tam ustvarja navidezno akumulacijo brez dejanskega ustvarjanja vred-

nosti: ali v obliki državnega kredita, ki ne posreduje realne akumulacije, temveč celotno družbeno potrošnjo ('deficit spending'); ali pač v formi napihovanja špekulativnega mehurčka predvsem na delniških trgih, pri čemer se 'fiktivni kapital' množično ustvarja prek brezsubstancnega stopnjevanja golih pravic. Produkcija 'fiktivnega kapitala' pa lahko v obeh primerih zdaj navidezni akumulacijski proces podaljša samo začasno; neizogibni rezultat sta vedno državni bankrot na eni strani in na drugi strani zlom delnic, torej katastrofalno razvrednotenje 'fiktivnega kapitala'« (2000: 82). Ključno je torej naslednje: kriza »produktivnega« kapitala (in »dela«) ni posledica špekulacije in njene negativne subjektivnosti (npr. »svetovne ali židovske zarote« oziroma finančno kapitalistične grabežljivosti), ampak je odcepitev špekulativne finančne nadgradnje posledica krize realne akumulacije.

reklamiranja potrošniškega blaga (+ z njim spetih samopodob, identitetnih konstruktov in življenjskih slogov), informacij (večinoma seveda takšnih, ki so sistemsko sprejemljive ter torej moralno, politično in ideološko sprejemljive/zaželeno) ... Dokaj očitno je namreč, da poteka prav na teh kalejdoskopsko raznolikih ravneh ena od osrednjih dejavnosti »množično-kulturnega« nadzorovanja, in sicer »politika ustvarjanja potreb in želja« (Hess in Scheerer), kajpada predvsem tistih, ki jih je mogoče zadovoljevati na kapitalističnih trgih (oziroma s posredovanjem profitno organiziranih podjetij), to se pravi v okviru »igranja« potrošniških vlog (v bistvu gre bolj za delo kakor za igro), ki pa naj bi bile v postmodernih razmerah po možnosti čim manj standardizirane in uniformirane oziroma čim bolj »individualizirane«, »stilizirane«, »diferencirane«, »osebno kreativne«, »premišljene« (ali »reflektirane«) ali »estetizirane«: življenjske prakse, skratka, ki kar najbolj dosledno in verodostojno zrcalijo posameznikov »enkratni in neponovljivi jaz«, tj. njegovo seznanjenost z najnovejšimi modnimi trendi, idiosinkratične okuse, odnos do lastnega telesa (+ emocionalnih pritiskov), ustvarjalne potenciale, kupno moč (in *eo ipso* splošno bivanjsko uspešnost), življenjsko filozofijo, moralno-vrednotne orientacije, odprtost ali širino duha, naprednost, nepotvorjeno pristnost in identitetne ideale. No, po drugi strani pa posplošena pripravljenost za vztrajno zasledovanje potrošniških želja – oziroma kvaziromantični »konzumeristični etos« (Campbell) – potiska postmoderna »novega človeka« naravnost v »staromodno« (pravzaprav anahronistično!) etiko dela, pravzaprav na fragmentirani trg delovne sile in v heteronomno produkcijo, ki je pač še vedno (celo čedalje bolj) – če seveda odmislimo srečneže, ki jih veselo financirajo živi ali mrtvi (namreč prek dediščine) starši – ključni vir za pridobivanje dohodka (pa tudi večine drugih pomembnih pravic).

Družbeno nadzorstvo in »subjektivirano« delo

Delovno mesto je tudi v postmoderni družbi še zmeraj eden izmed osrednjih krajev (ali mehanizmov) družbenega nadzorovanja. Glede na to, da so delovne situacije izredno heterogene in fragmentirane, kajpak ni presenečenje, da so tudi kontrolni prijemci v službi zelo različni¹¹ (običajno so pogojeni z močjo in ugledom, ki ga ima posamezni delavec). V tej zvezi velja opozoriti predvsem na čedalje bolj izrazito težnjo k »subjektivizaciji« dela, ki postaja že skoraj norma poklicne angažiranosti. Subjektiviza-

cija dela pa ne pomeni, da se izpolnjevanje službenih obveznosti spreminja v avtonomno, svobodno prakso, v kateri (in s katero) se posameznik ustvarja kot subjekt, gospodar samega sebe (npr. svojega časa, energije, telesa in opravil, ki jih določa sam), kreator smisla ... Ne, »subjektivizacija dela« je modna oznaka, ki se nanaša predvsem na intenziviranje subjektivne angažiranosti v delovnih aktivnostih, npr. v tem smislu, da posameznik vključi v heteronomno produkcijo (česar koli že) vse več osebnih resursov, po možnosti vse, kar ima, oziroma, še natančneje, vse tisto, kar bi utegnilo biti koristno za delodajalca, odjemalce storitev ali povečevanje konkurenčnih prednosti. Še drugače rečeno: subjektivizacija dela implicira, da se prodajalec delovne sile vneto potopi v instrumentalna opravila tako rekoč s telesom in dušo, tj. z vsemi zmožnostmi, dispozicijami, veščinami, znanji in spretnostmi, ki so dobrodejne za – materialno ali »nematerialno« – produkcijo (izdelkov ali storitev). Skratka: »subjektivirano« delo ni svobodno ali samostojno opredeljena (in realizirana) aktivnost, ki ima svoj cilj že v sami sebi (in v okviru katere se da uresničevati celoto osebnih moči in življenjskih dispozicij), ampak je to praksa, ki je podrejena ekonomski učinkovitosti in v katero je delavec vključen vse bolj kot »celostna osebnost«, tj. s svojimi čustvenimi, čutnimi, intelektualnimi, značajskimi, telesnimi, podjetniškimi, (samo)kontrolnimi, strokovnimi, učnimi, komunikacijsko-jezikovnimi, kreativnimi, relacijskimi, vrednotno-moralnimi in drugimi kapacitetami (prim. Périlleux 2003: 244–247). Subjektivirano delo je torej totalno podvrženje ali prostituiranje posameznika, od katerega se v ekonomski sferi pričakuje čedalje več (v kvantitativnem in kvalitativnem smislu), npr. to: (a) da je prožen v razmerju do spremenljivih delovnih zahtev ali (če uporabimo za sodobno senzibilnost všečnejši izraz) »izzivov«; (b) da je prilagodljiv, gnetljiv, popustljiv in »konstruktiven« v komunikacijah z drugimi (npr. s kolegi, nadrejenimi ali strankami); (c) da je pripravljen in zmožen producirati situacijsko primerna – pravzaprav normativno pričakovana – čustva in razpoloženska stanja (ki pa morajo biti za nameček videti čim bolj »pristna«, namreč »nenarejena«); (č) da je v službi »psihološko prezenten«, tj. polno navzoč (oziroma produktivno mobiliziran in koncentriran), brez fige v žepu ali distance v glavi (in srcu); (d) da je tolerant do dvoumnosti in negotovosti v delovnem okolju; (e) da je vselej razpoložljiv (in kajpak razpoložen!) za delo, tj. vselej na voljo (s svojim časom in energijo) za nepredvidene/nepredvidljive delovne naloge (oziroma za takojšnje reševanje problemov, ki vzniknejo nepričakovano, brez kake posebne napovedi); (f) da je motiviran za permanentno

¹¹ Fordistični tip izvajanja oblasti (na delovnem mestu ali v organizaciji) omeji delavčev izbor (dojeto kot vir subjektivnosti in iracionalnosti) z »razkosanjem« (funkcionalno diferenciacijo) dejavnosti (agent opravlja zelo omejeno število preprostih nalog, ki jih določa tekoči trak). Tayloristična kontrola temelji na formalnih in podrobnih opisih delovnih potekov in pravil, ki se jih mora delavec dosledno držati. (Neo)paternalistični model sledi zgledu skrbniško-ljubeče družine, ki jo označujejo pristrčni/topli odnosi (to pa omogoča zadovoljevanje potrebe po pripadnosti ali vključe-

nosti v socialno skupino). Totalitarna kontrola se opira na upravljevanje oblastnih razmerij (predpisovanja koristnih ravnanj) s skupnim projektom, katerega izvedba je odvisna od prizadevanj vseh članov kolektiva, podrejenih in nadrejenih, (neo)liberalno izvajanje oblasti pa apelira na delavčev potrebo po samouresničevanju, poklicni uspešnosti/odličnosti, razvoju, soočanju z novimi izzivi, podjetnosti, dinamičnosti, individualnosti, samostojnosti ali rasti (prim. Beauvois 2000: 163–186).

učenje, tj. pridobivanje novih veščin, znanj in spretnosti, namreč delovnih zmožnosti, ki so potrebne za uresničevanje novih projektov v novih tržnih razmerah; (g) da je kreativen oziroma ne »zaspi« v rutinskem opravljanju delovnih nalog; (h) da je (samo)iniciiativen, tj. sam od sebe ali »samoniklo« generira pobude in predloge za izboljšave (oziroma ne čaka križemrok na ukaze od zgoraj); (i) da je pripravljen kompetitivno (so)delovati v relativno samostojni (»samoupravni«) delovni ekipi (pod vodstvom »vodje«, ki pa da še najbolj spominja na športnega trenerja ali »animatorja«) in se učiti od drugih (oziroma zna in želi prenašati svoja znanja na druge); (j) da je voljan prevzeti odgovornost ne le za svoje ozko poklicno področje, ampak za čim širše aspekte dejavnosti, ki potekajo v organizaciji, ki ga zaposluje; (k) da ne oddaja v delovno okolje »negativnih« (oziroma »nihilističnih«) emocij in misli (beri: ne tarna, se ne predaja malodušju, ne obupuje, se ne sprašuje o smiselnosti nenehnega instrumentalnega agiranja, ne nagaja sodelavcem ali šefom, ne sabotira, ne zabušava – oziroma »ne krađe delodajalčevega časa« –, ne sledi liniji najmanjšega odpora, nadrejenim ne postavlja pretiranih zahtev, se ne pritožuje spričo morebitne izredne obremenjenosti ali celo preobremenjenosti, ne obtožuje drugih ...); (l) da je s svojo delovno gorečnostjo, entuziazmom, »pozitivnim razmišljanjem«, nepopustljivim podjetniškim duhom, sijočim optimizmom, produktivnim elanom, iskreno predanostjo instituciji, stanovitno budnostjo, zanesljivostjo, multidimenzionalno performativnostjo, urejenostjo, požrtvovalnostjo, pridnostjo, ustvarjalnostjo in vestnostjo svetel zgled za druge (svoje sodelavce in podrejene); (m) da mu ni težko, če mora storiti nekaj več od tistega, kar je njegova »formalna« (ali pogodbeno) dolžnost, oziroma če mora delati več, ko tako signalizirajo potrebe organizacije ali spreminjajoči se tržni imperativi (npr. fluktuacija ali diverzifikacija povpraševanja); (n) da je v prihodnost usmerjen »funkcionalno« (kar pomeni, da se ti življenje spremeni v nego-

tovo zaporedje poklicnih »projektov«, segmentiranih delovnih situacij in bolj ali manj surovih kariernih preorientacij v odvisnosti od vsakokratnih – že po definiciji nepredvidljivih – tržnih okoliščin, tj. brez trajnih in zanesljivih bivanjskih sidrišč, brez koherentne ali neprelomljene biografije). In tako dalje.

»Nova« ideologija dela – tj. argumentativno-afektivni sklop prepričanj, ki so najbolj izčiščeno predstavljeni v menedžerskih priročnikih (in katerih »novost« je predvsem v tem, da gre za potenciranje modernih koncepcij) – je primarno resda namenjena vodilnim/vodstvenim kadrom in »delavski aristokraciji«, vendar pa se z višav širi tudi v srednja in nižja nadstropja ekonomizirane družbene stavbe. Njeno bistvo je v tem, da stremi k stopnjevanju mobilizaciji čim (oziroma vse) več produktivnih človeških resursov v kontekstu omrežene in fleksibilne (ne pa birokratske, planske ali formalistične) organizirane produkcije. To, da tovrstne ideološke konfiguracije obljublajo dela, ki so malone istovetna z življenjem oziroma so kreativna, izvirna, avtentična, avtonomna, svobodna in doživljajsko intenzivna (npr. vznemirljiva, izzivalna, zanimiva in intelektualno zahtevna),¹² je pač že dokaj star (in večkrat preizkušen) trik, nemara le s to razliko, da so takšne zvijače še posebej prikladne v postmodernem kulturnem ozračju, ki vsaj retorično slavi (med drugimi) tudi omenjene vrednotne ideale. Seveda ni nikakršnega dvoma, da tudi novi ideologiji (pravzaprav sakralizaciji) dela ne manjka navdušenih privrženecv in zagovornikov. Dejansko je videti, da njena sporočila marsikoga prepričajo, vsaj na začetku, tj. v mladih letih, ko je nadebudni prodajalec delovne sile še poln energije in nerealiziranih potrošniških aspiracij (pozneje pa je za kritično distanciranje in refleksijo neredko že prepozno, saj se posameznik navadi na ustaljeni potrošniški fiks in si ga običajno želi v še bolj izdatnih odmerkih, poleg tega pa svoje prispeva tudi proces poklicnega »fahidiotiziranja«, ki vodi v oženje in krčenje intere-

¹² Post-tayloristična/post-fordistična dela obsegajo seveda zgolj en, relativno omejen – čeravno hierarhično najvišji – segment postmoderne produkcije. Kapitalsko-korporacijska oblast daje tovrstne službe skrbno izbrani eliti, strokovno visoko usposobljeni (oziroma kreativni, imaginativni ali intelektualni) delovni sili, ki pa se v glavnem odreka razredni identiteti, pripadnosti širši družbi in »klasičnim« oblikam znotrajsistemskega kolektivnega boja (še toliko bolj pa sleherni protisistemski kritiki & praksi). Ti specifično postmoderni delavci se podjetju/organizaciji predajajo in prodajajo tako rekoč v celoti. V zameno za »korporacijsko lojalnost« (+ stalno izboljševanje produktivnega performansa), ne dobijo le plače, ampak tudi občutek varnosti (pravzaprav zatočišče za občutek negotovosti) in identiteto, ki izvirata iz pripadnosti »organizacijski subkulturi« (oziroma posebnega načina oblačenja, besednjaka, vedenjskega sloga in izobraževanja) in članstva v »veliki, harmonični in srečni družini« (dokaj podobni meniškemu redu ali verski sekci), kjer so interesni konflikti in še toliko bolj antagonizmi (med živim delom in kapitalom oziroma mrtvim/minulim delom) kajpak vse prej kot zaželeni. Takšno delovno okolje običajno implicira okrepjeno družbeno kontrolo (bolj ko je posameznik posrkan/vključen v skupino – in od nje odvisen! –, večja je njena moč nad

njegovim delovanjem in razmišljanjem). »Totalno podvrženje« (Paul Virno), tj. brezpogojna in osebna predanost organizacijskim ciljem in vrednotam (oziroma produciranje personaliziranih storitev, ki so neločljive od posameznikove osebnosti), pogosto vključuje določeno mero – realne, ne le umišljene – avtonomnosti (ki je praviloma večja kot v taylorističnem podjetju), kreativnosti, kooperativnosti in iniciativnosti, tj. potencialno osvobajajočih značilnosti delovanja, ki pa *de facto* vendarle ostajajo znotraj vnaprej (in od zunaj ali zgoraj) postavljenih ciljev, meja, form in vsebin. Na kratko: opraviti imamo z »avtonomijo znotraj heteronomnosti« oziroma znotraj pre-determinirane produktivne funkcije (tudi dejavnosti, ki so nagrajujoče že kot take – in predpostavljajo talentiranost, kreativnost, inteligenco, domišljijo in podobne osebne resurse –, ostajajo v službi tuje volje oziroma ciljev, ki jih narekujejo bodisi delodajalci bodisi stranke). Gorz (1999: 39–43) potemtakem upravičeno poudarja, da omejena (ali podjarmljena) avtonomija pri delu nima večjega pomena, če je ne spremljajo kulturna, moralna in politična samostojnost, ki pa ne nastanejo iz produktivne kooperacije, ampak iz aktivizma, kulturnega upiranja, puntanja, bratenja, svobodne debate, radikalnega spraševanja in disidentstva.

snih zanimanj onkraj dela v službi in družinskem domu); za številne druge zrele in odgovorne zaposlene osebe pa je ideologija »subjektiviranega« dela vsaj priročna in samovščenjena kamuflača, priročen »alibi« (Baudrillard), neke vrste fasada (ali dimna zavesa), s katero skušajo vsaj navzven skriti svoje žrtvovanje, podrejanje, pohabljanje in poniževanje na oltarju instrumentalne/kapitalske učinkovitosti ali »družbene koristnosti« (no, po drugi strani pa verjetno tudi ni tako zelo malo tistih, ki v vzvišenih hvalnicah »osvobojenega« dela v glavnem ne vidijo drugega kakor poceni in kičastih laži, tj. propagandističnih podob, ki si prizadevajo kapitalistični pekel prikazati kot raj človeške svobode).

Kakor koli že, »subjektivacija« vse bolj spreminja službo v eno samo neprekinjeno dokazovanje (sebi in drugim): (a) nič ni več dokonč(a)nega, vse je zgolj ena izmed stopničk na naporni poti k cilju, ki je vselej enako oddaljen; (b) nikoli se ne smeš zaustaviti ali (od)počiti, venomer moraš hiteti naprej (če tega ne počneš, te kmalu prehitijo ali celo pomendrajajo drugi in ti natenkrat nisi več »nekaj in nekdo«, ampak samo še mehurček niča, ki nezadržno polzi v živi pesek večne pozabe); (c) stalno se moraš naprezati, da bi bil čim boljši (po možnost kar najboljši, najodličnejši, zakaj le ti so zares vredni denarja in ugleda); (č) v vsakem trenutku se je treba zavedati, da bi lahko stvari počel še boljše in še hitreje (prim. Périilleux 2003: 248–253). Jasno je, da se v takšnih kontekstih spreminja tudi kontrola na delovnem mestu, ki postaja bolj difuzna, implicitna, horizontalna (in ne več zgolj ali pretežno vertikalna), proaktivna, potencialna, indirektna, situacijska, negotova in navidezno bolj oddaljena, a vendar bolj pridržljiva, celo vse bolj notranja/ponotranjena ali individualizirana/subjektivizirana. Nadzorstveni ideal je kajpak dobro znan (konec koncev že iz protestantskega verskega sloga), namreč doseči, da se lojalnost do zunanje avtoritete (npr. delodajalca kot posredujoče oblasti med skupnostjo delojemalcev in »bogom« kapitalom) nadomesti z moralno zavezanostjo, služenjem iz lastnega prepričanja (ki uklene dušo, ta pa naredi isto – vendar »samoniklo« – s telesom). Drugače rečeno, gre za to, da se posameznik »kapitalizira« oziroma se čim bolj »naravno« (oziroma psihološko) zlije s kapitalistično družbo in postane sam svoj kontrolor, mini »kapitalist«, ki se prostovoljno »sam(o)upravlja« v skladu z vladajočimi parametri blagovno-produkcijskega sistema. In še več, po potrebi si pri tem pomaga tudi z zakonitimi in/ali nezakonitimi drogami (prim. Ehrenberg 1991: 252–278), in sicer predvsem v dveh ozirih: psihoaktivne snovi uporablja po eni strani kot »doping«, tj. poživilo za stopnjevanje telesnih in duševnih sil (npr. za izostritev koncentracije, odganjanje zaspanosti, zmanjševanje utrujenosti ali izčrpanosti, iskanje ali spodbujanje kreativno-inovativnih impulzov ...), po drugi strani pa kot pripomoček za blažitev negativnih psihičnih (in telesnih) reperkusij vse bolj intenzivnega angažiranja osebn(ost)nih virov v segmentiranih delovnih aktivnostih, ki terjajo vse več časa in energije (oziroma žrtvovanje najbolj dragocenih dobrin), in to neredko celo do te mere, da so močno omajani že sami temelji eksistencialne varnosti (in smiselnosti).

Kurz (2000: 70–77) v tej zvezi ocenjuje, da je postmoderni subjekt pravzaprav vrhunski »izdelek« discipliniranja in kontroliranja. Pri tem pa ima v mislih pisano paleto različnih subjektivnih konfiguracij, kot so: (a) posamezniki, ki se po svoji volji – neredko celo navdušeno in kreativno (vsekakor pa dovolj fleksibilno) – podreajo surovi in nemi logiki konkurenčne vojne (pa tudi drugih kapitalističnih »zakonitosti«); (b) odtujeni (medsebojno ločeni) delavci, ki so sami svoji (»individualizirani«) biriči (*self-controllers*); (c) sistemsko nekritični (raz)prodajalci delovne sile, ki imajo v svojih dušah vklesana vsa ključna nasprotja kapitalističnega sistema (npr. fundamentalizem tržno-poslovne racionalnosti); (č) brezciljne in brezsubstančne socialne monade, ki vidijo v tem, da nenehno in povsod delajo (oziroma so kronično brez prostega časa) nezmotljivo znamenje lastne življenjske uspešnosti; (d) samotne atome, ki občutijo izjemno močno potrebo po potrošniških nadomestilih (bolj ko delajo, bolj si jih želijo; in obratno: bolj ko si jih želijo, bolj morajo delati), tj. po čim širši in čim bolj raznoliki ponudbi blaga, ki ga potem skrbno izberejo (*rational choice*), večše (s)kombinirajo in z njim (večše zlagano) prikrivajo (po njihovem mnenju: estetizirajo) revščino lastne eksistence; (e) posamezniki, ki jim plitva narcistična zavest, da so »nekaj posebnega«, preprečuje, da bi se na strukturno nasilje odzvali s sovraštvom do sistema, ki jih ponižuje in pretirano obremenjuje, oziroma jih napeljuje, da raje halucinatorno preinterpretirajo svoj življenjski položaj kot vir izjemnih priložnosti (in – če imajo »srečo« – za bedno plačo razvijajo svojo »kreativnost«¹³); (f) udomačeni, dezorientirani, razsrediščeni, multi- in trans-identitetni, poklicno-karierno nedoločljivi, brezpogojno/vsestransko kapitalsko uporabni »življenjski esteti« (brez sleherne distance do sebe in družbenega stroja za uvrednotenje, opremljeni s časovnim obzorjem tržišča, tj. predšolskega otroka), ki na svojem skromnem vrtilčku ponosno gojijo kult lastnega telesa (in pripadajočih čustvenih pritisklin), hkrati pa tiho upajo na skorajšnjo poslovno »samorealizacijo« ...

Družbeno nadzorstvo, družbena morala in javno mnenje

Cilj družbenega nadzorstva je (re)producirati urejeno družbo oziroma urejene (v socialni red spravljene in v socialnemu redu delujoče) posameznike. Eden od pomembnih pripomočkov za zagotavljanje družbene urejenosti je tudi »moralizacija« ve-

¹³ Takole zapiše Kurz: »Medijski kompetentneži so resnično prva kapitalistična 'elita', ki za plačo pomivalcev krožnikov, natakaric in čistilcev oken razvija svojo tako imenovano 'kreativnost'. Da se morajo poceni prodajati, sicer ne bi bil razlog za očitek, če bi se vsaj zavedali te prisile. Dejansko pa se zdi, da so samointerpreti Beckove individualizacije dosegli najvišjo stopnjo moderne 'prostovoljne sužnosti'. Da lahko okusijo vonj 'kreativnih branž' oglaševanja, medijev, dizajna, kulturne in programerske industrije, postmoderni mladci sprejmejo tudi dumpinške plače. Biti zraven je vse« (2000: 74).

denjskih, mišljenjskih in čustvenih vzorcev, ki se ujemajo z veljavnimi pravili, sistemskimi vlogami (tj. predpisanimi prispevki posameznih akterjev ali »organov« k funkcioniranju družbenega »organizma«) ali normativnimi pričakovanji oziroma so integrirani, socializirani, kontrolirani in »funkcionalni« (to se pravi družbeno koristni & zaželeni). Še drugače rečeno, merilo dobre in slabega je posameznikova funkcionalnost (prim. Bauman 1999: 159–168; Gorz 1999: 127–147): dobro je to, kar je družbeno koristno, slabo pa je to, kar spodkopava ustaljeni red stvari, oblastna razmerja, veljavne norme in vrednote ter organizacijske oblike. Dobro je torej izenačeno s pozicijo socialnega »objekta« (npr. »človeškega vira«, ki producira bogastvo, oblast in informacije, ali »človeške tarče« oglaševanja, propagande in »odnosov z javnostmi«), ne pa subjekta v strogem pomenu, tj. posameznika, ki se opredeli s svojo svobodo, ne pa z družbenimi vlogami, in ki se bori za samodeterminacijo oziroma zoper zunanje determinacije, sistemsko ponujene identitete/samopodobe, mega-tehnološke (in dehumanizirane) aparate, središča družbene moči, »tržne zakonitosti«, fetišizem denarja, logiko instrumentalnega aktivizma (ali učinkovitosti), ne nazadnje pa tudi zoper lastni jaz, sebstvo in druge »psihične objekte«, ki so družbeno proizvedeni, kolonizirani, konformirani ali »normalizirani« (v foucaultovskem pomenu). V postmodernem kontekstu je posameznik izpostavljen specifičnim kontrolnim mehanizmom, ki pa si ravno tako kot v moderni družbi prizadevajo omejiti njegovo subjektivnost oziroma zmožnosti za samodoločanje. Od postmodernega človeka, ki ga kajpak še vedno oblikujejo tudi moderne disciplinske institucije (med katerimi pa se vse bolj brišejo meje), se pričakuje predvsem pripravljenost za nenehno (»kameleonsko«) spreminjanje, npr. menjavanje služb, večšin, stališč, vzorcev trošenja, bivališč, življenjskih stilov, identitet, samopodob ... Družbena kontrola ni omejena le na sferi produkcije in trošenja, ampak si prizadeva obvladovati ljudi v vsem njihovem razpoložljivem času, torej tudi v tistih aspektih, v katerih bi se lahko, vsaj načeloma, proizvajali kot svobodni akterji in kreatorji smiselnih dejavnosti (kontrolni mehanizmi se skušajo polastiti najglobljih zmožnosti za samodoločanje, in sicer predvsem tako, da širijo polje profesio-

naliziranih, poblagovljenih in podenarjenih razmerij). Ko pa se posameznik ne more definirati s tem, kar počne (tj. s smislom, ki ga lahko ustvari le kot subjekt, individualni ali kolektivni akter), se poveča potreba po tem, da se opredeljuje s tem, kar je, tj. s svojim »bistvom« oziroma pobistvenjeno identiteto, ki temelji npr. na veri, kulturi, etnični pripadnosti ali spolu (to pa je pogoj *sine qua non* za vzpon različnih kulturalizmov, nacionalizmov, rasizmov, maskulinizmov ali, z eno besedo, fundamentalizmov).

Izrazito pomemben »predmet« družbene kontrole je tudi javno mnenje (prim. Chomsky 2003: 85–112; Melossi 1990: 172–183). Razlog je na dlani. Težko si je namreč zamisliti politično vladavino, ki ne bi temeljila na soglasju vladanih, tj. večine prebivalstva (oziroma državljanov), ki lahko vselej – ne glede na opremljenost in izurjenost represivnih organov (agentov formalnega družbenega nadzorovanja) – zruši obstoječo oblast (in z njo zlepljene privilegije), in to ne le (ali vsaj ne nujno) s silo (ki je pač že po definiciji na strani najštevilčnejših), ampak že z golo pasivnostjo, tj. z zavestno odklonitvijo prostovoljnega sodelovanja. To velja, strogo vzeto, za katero koli politično organizacijo, najbolj in najmanj demokratično (tudi skrajno despotska, tiranska ali represivno-militaristična vlada se lahko obdrži zgolj pod pogojem, da uspešno kontrolira javno mnenje). No, še posebej »kritično« pa je nadzorovanje javnega mnenja v formalno (ali »realno«) demokratičnih političnih režimih, katerih legitimnost bi bila zelo ogrožena, če bi se preveč očitno in množično zatekali k neposredni cenzuri in zatiranju drugače/nezadržano mislečih/hotečih posameznikov (ali skupin). V demokraciji so zato potrebni mnogo bolj prefinjeni, težje opazni, pravzaprav bolj zahrbtni mehanizmi nadzora nad glavami in srci ljudi, zlasti taki, ki ne temeljijo na demotivaciji (npr. z zagroženimi kazenskopravnimi sankcijami), ampak stremijo k »dresuri volje« ali vcepljanju »sistemu prijaznih« (in sistem poganjajočih) motivov (oziroma aspiracij, ciljev, potreb, želja in dispozicij).

Ko steče beseda o kontroli javnega mnenja, tj. osrednjih idej, ki krožijo po družbi (posebej v medijskih, izobraževalnih in akademskih prostorih), je pogosto prva asociacija – ideolo-

¹⁴ Pojem »ideologija« ima nič koliko opredelitev. Na tem mestu ga uporabljamo v smislu, ki je pravzaprav enak tistemu, ki ga – onkraj marksističnega diskurza – obsega pojem »socializacija« (prim. Cuff *et al.*: 1998: 229–232), tj. podružbljanje posameznika (= proces, ki je tako rekoč popolna antiteza subjektivizacije, tj. ustvarjanja samega sebe kot subjekta, in sicer v bivanjskem »modus« svobode & avtonomije oziroma, drugače rečeno, samodoločanja). Če torej pomensko izenačimo ideologizacijo (prežetost ali prepojenost z ideologijo) in socializacijo, lažje uvidimo, od kod izvira izjemna, pravzaprav osupljiva trdoživost osrednjih ideoloških prepričanj in *eo ipso* kapitalističnega sistema. Bi sploh lahko bilo kaj ali kako drugače? Če temelji sistemsko funkcioniranje na kontroli »duha« (celo v njegovih najglobljih, najbolj intimnih kotičkih) oziroma na »hegemoniji« (Gramsci) in če poteka postopno, a zanesljivo (ali vsaj izredno vztrajno!) vgrajevanje ideoloških

vsebin v posameznikovo življenje že vse od njegovih najzgodnejših dni dalje (za nameček pa je podkrepljeno malone v vseh aspektih ali epizodah vsakdanjega življenja), potem se celo vsiljuje vprašanje, ali je upor, zlasti množične narave, sploh mogoč. Kakor koli že, skupaj z Althusserjem velja še enkrat poudariti, da je ideologija – bolj kot to, kar posameznik/skupina misli ali verjame (ali hoče, da bi si drugi posamezniki/skupine mislili oziroma verjeli) – predvsem okvir (najširši kontekst, celo kontekst vseh kontekstov), v katerem ljudje (ne)razmišljajo, ne da bi se pri tem zavedali, v kolikšni meri je njihova eksistenca (beri: mišljenje in delovanje, ki vključuje storitve in opustitve) ideološko kontaminirana ali determinirana. Skratka: ideologija ni toliko sredstvo za prepričevanje (oziroma zavajanje) ljudi (običajno z namenom pripraviti jih do tega, da bodo *sua sponte* sprejemali sicer nesprejemljive razmere), kolikor je struktura, v kateri posamezniki mislijo, čeprav je sami

gija, namreč svojevrstni zapor za mišljenje,¹⁴ nekakšen živi pesek, v katerega so pogreznjeni družbeni člani, in sicer eni bolj drugi manj (vsakomur pa se to zgodi običajno že zelo zgodaj, namreč tedaj, ko je še precej nebogljen, odvisen in slabo opremljen z osebnostnimi resursi, ki so *sine qua non* za kritično soočenje z vladajočimi/prevladujočimi mislimi v družbi, za nameček pa ga redna doza ideoloških sporočil – zakrinkanih v najbolj samoumevne in zdravorazumske najmanj sporne »aksiomske resnice« – spremlja malone v vseh razsežnostih in prizoriščih vsakdanjega življenja). Ideologija ima kajpak različne funkcije (in pojavne konfiguracije). Ena izmed njih je vsekakor naturalizacija, tj. »mitološka« (Barthes) preobrazba posameznih vidikov družbeno-ekonomske realnosti, tako da se njihova narava iz zgodovinsko kontingentne »čudežno« spreobrne v nujno in večno (ali naravno, ki pa se ji iz dovolj razumljivih razlogov nima smisla upirati, ampak se ji kaže zgolj ukloniti in se ji čim bolj prilagoditi). Rezultat uspešne ideološke alkimije je ta, da so družbeni pojavi po eni strani videti tako, kot da ne bi mogli biti drugačni, po drugi strani pa so prikazani še v skrajno prijazni, nedolžni, nenasilni, nenevarni, neškodljivi ali celo dobrodejni luči. Še drugače rečeno, ideološka produkcija – ki je praviloma organizirana v »ideoloških aparatih države« (Althusser), tj. institucijah, ki so sicer locirane v »civilni družbi«, vendar pa zvečine funkcionirajo tudi kot transmisije vladajočih misli (to se pravi misli vladajočih) in tako opravljajo vlogo posrednika med imanentno dominacijo v ekonomiji in transcendentno državno oblastjo (v ožjem pomenu) – simbolno in imaginarno organizira družbeno pokrajino na način, ki ji odvzame globino (oziroma jo splošči in plitvi) in ustvarja vtis, da pojavi svet (to, ker je) govori že sam zase: da je torej scela razumljiv in očiten za vsakogar, ki je normalna, nedeviantna oseba (zgolj čudaki, ekscentriki, eksoti, provokatorji, neprilagojenci, neumneži, zlonamerneži in podobni mandeljci so tisti, ki jih dano »stanje stvari« sili k postavljanju »nepotrebnih«, »bizarnih« ali »prenapeto kritičnih« vprašanj v zvezi

niso izumili (podobno kot jezik, ki služi komunikaciji in prepričevanju, ni izum tistih, ki govorijo in prepričujejo). Ideologija – pogoj *sine qua non* slehernega (praktičnega) delovanja v sleherni družbi (ki ga znanost kot brezosebno stališče ne more nadomestiti) – zagotavlja v kapitalističnem sistemu predvsem reproduciranje pogojev ekonomske proizvodnje (kot determinante v zadnji instanci). Ideološki aparati – npr. izobraževalni sistem, družina, pravni sistem, politični sistem, množični mediji ter industrija kulture in preživljanja »prostega« časa – skrbijo za to, da odrasli posamezniki (prodajalci delovne sile) niso opremljeni le s pridobitno uporabnimi znanji in veščinami, ampak tudi s stališči, vrednotnimi orientacijami in nazori, ki jamčijo za njihovi relativno dobro funkcioniranje (oziroma koristno in ubogljivo delo) v službi. Ključni ideološki učinek je torej podružbljeni človek (družbeni proizvod, in sicer ne glede na to, da se dojema kot »individuus«), ki prostovoljno in kompetentno zaseda pozicije (npr. delavca ali menedžerja, delodajalca ali delojemalca) v strukturno določenih razmerjih oziroma nastopa kot nosilec družbene vloge (ter z njo spetih pravic in dolžnosti ali odgovornosti).

s pomenskimi konstelacijami, ki so za večino – dobro in moralno večino! – v splošnem popolnoma neproblematične, nedvoumne, samoumevne, nesporne in nevprašljive). Poudariti pa velja, da ideološke operacije niso nekaj, kar bi se (npr. posameznikom in skupinam) zgodilo enkrat in – če je realizacija uspešna – nikoli več (zakaj posamezniki in skupine bi bili varno zapečateni v hermetično zaprti steklenici vladajočih misli). Ideološke masaže in boji potekajo nenehno (praktično v vseh življenjskih situacijah, tudi v tistih, ki so za »svetlobno leto« oddaljene od osrednjih družbenih naprav in struktur). Intelektualna dominacija (ki je za reprodukcijo kapitalističnega sistema ravno tako pomembna kakor ekonomska moč) ni nikoli povsem neomajna in varna, tako da jo je treba tako rekoč vselej in povsod braniti in vzdrževati (to pa je v glavnem naloga »organskih intelektualcev«, ideoloških psov čuvajev ekonomskega vladajočega razreda (prim. Halimi 2002: 17–40), ki so za svoje požrtvovalno umsko delo običajno spodobno nagrajeni, in to tako materialno kakor tudi moralno). Ob tem pa velja opozoriti, da naloga ideologije ni le ta, da prikazuje ključne strukture, procese, sisteme in institucije kot dobre in pravične, tj. moralno, pravno in politično legitimne (oziroma racionalne), ampak mora doseči tudi to, da ljudje svoje ubogljivo, disciplinirano, »družbeno koristno« in prostovoljno (so)delovanje dojemajo kot racionalno. Skratka: ideološka sporočila se morajo naslavljanje tudi (ali celo predvsem) na razum (ne le na »srce«), v zadnji instanci kajpak na racionalnost varovanja lastnega preživetja (oziroma samoohranitve), tj. na adut, ki pogosto – ne pa vselej (in tudi ne nujno!) – premaga morebitne pomisleke moralnega čuta (odgovornosti za druge), čustveno-vrednotne zadržke ali težnjo po samostojnem ravnanju (na podlagi avtonomne presoje dobrega in zla).

Vrnimo se zopet h kontroli javnega mnenja oziroma razmišljanja večine državljanov ali (bolj površno rečeno) »ljudstva«, te »velike živali« (Alexander Hamilton), ki jo je treba neprestano krotiti, npr. s »propagando« (Edward Bernays), tj. zavestno in premišljeno manipulacijo (ki je danes v glavnem domena specialistov za »stike za javnostni«, pravzaprav z mediji). Kakšna/katera je njena funkcija v demokratični državi? Zdi se, da je poslanstvo kontrole javnega mnenja predvsem v preprečevanju/onemogočanju (»bolje preventiva kakor kurativa«), da bi »tiranija večine« postavila pod vprašaj obstoječi lastninski status quo (npr. z zahtevo po pravičnejši – bolj egalitarni – distribuciji dobrin ali dejanskem, ne le retoričnim spoštovanju/upoštevanju temeljnih človekovih pravic) in, še več, kapitalistične organizacije gospodarstva (pa tudi družbe in države). Takšno stališče zagovarja tudi Chomsky (2003: 85–112), ki zatrjuje, da ima fabrikacija soglasja predvsem naslednji cilj: prepričati povprečnega državljanca, da se sprijazni z vlogo pasivnega opazovalca (medijsko posredovanega) dogajanja v politični areni (kamor sme »aktivno« vstopiti le sporadično – pa tudi za zelo kratek čas! – v okviru volilnega rituala) in še naprej mirno (oziroma prostodušno, apatično, cinično ali resignirano) sprejema dejstvo, da sta on sam (kot

državljan!) in javnost nasploh izključena iz ekonomske arene, tj. s področja, kjer se sprejemajo najpomembnejše odločitve (seveda brez sleherne odgovornosti do tistih, ki občutijo njihove posledice!). Še drugače rečeno: »politika« (oziroma tisto, kar je v ekonomiziranem svetu od nje še ostalo – to pa je predvsem oblastna tehnologija) mora ostati v bolj ali manj ekskluzivni domeni tanke elite ali kaste (»profesionalcev« in »specialistov«), tj. »politikov«, ki so »odgovorni«, »razumni« (ali »realistični«) in »demokratski«. Te cenjene attribute pa si zaslужijo zlasti tisti »politični ljudje«, ki niti v sanjah ne bi pomislili, da bi veljalo spremeniti sistemsko ureditev (in postulate, na katerih temelji, npr. lastninsko pravico nad sredstvi za materialno in mentalno produkcijo), ki prinaša otipljive gmotne koristi (pa tudi politično in družbeno moč ali silo) predvsem manjšini (vladajočim razredom in njihovim oprodam). Že ima Chomsky prav, potem je poglobljena funkcija ideološke kontrole javnega mnenja v demokraciji ravno onemogočanje demokratičnih političnih procesov, namreč stanja, v katerem bi lahko državljani aktivno sodelovali v debatah (oziroma na javnih forumih), ki zadevajo upravljanje javnih/skupnih zadev (in bi tako določali lastno usodo), oziroma ne bi zgolj ubogljivo, vodljivo, nevedno (brez adekvatnih informacij) in neobljeno capljali za »svojimi voditelji« (nosilci nelegitimne moči na ekonomskem in političnem področju), tj. »družbeno avantgardo«, ki namesto njih (in dozdevno v njihovih najboljših interesih) sprejema ključne strateške odločitve in ukrepe (npr. zmanjševanje davkov za bogataše, širjenje sfere zasebne lastnine & apropiacije, opuščanje ukrepov za varovanje okolja in tako dalje).

Brzdanje demokracije (oziroma njeno »toleriranje«, dokler ne postavi pod vprašaj »suverene« kontrole kapitala nad družbo in naravo) poteka na različne načine. Pri tem imajo pomembno vlogo tudi raznolika »orožja« iz arzenala neoliberalne kontrarevolucije, denimo: (a) ideološko klevetanje države¹⁵ (ki da je –

¹⁵ Blatenje države je kajpak ideološka hipokrizija *par excellence*. Država je imela (in še vedno ima!) bistveno vlogo v modernem kapitalističnem sistemu, saj obilno subvencionira (seveda s proračunskimi sredstvi) močne korporacije (oziroma najbolj propulzivne/dinamične gospodarske sektorje) in brani njihove interese na številnih frontah. Chomsky (2003: 113–144) v tej zvezi opozarja, da je neoliberalna ali »darwinistična« država celo močnejša kot kdaj koli poprej (njena posebnost je kvečjemu v tem, da se ji ni treba več pretvarjati, da se briga tudi za življenjske usode revnih in deprivilegiranih). Po njegovem mnenju ni vloga držav (+ njihovih politik) nikjer tako očitna kakor ravno pri vzniku globalizirane tržne ekonomije. To, kar ideologi poslovnega sveta prikazujejo kot naravno transnacionalno (oziroma čezmejno) ekspanzijo svobodnih trgov, je v realnosti nekaj povsem drugega, namreč rezultat moči in sile hierarhično nadrejenih držav (zlasti ZDA), ki vsiljujejo trgovinske sporazume (oziroma sporazume o svobodi investiranja) podrejenim družbam, da bi omogočile svojim korporacijam dominacijo nad ekonomijami drugih nacij (v razmerju do katerih nimajo podjetja iz najbolj razvitih držav nobene odgovornosti ali dolžnosti).

vselej in povsod – nujno nekompetentno, neučinkovito, parazit-sko in birokratsko »nujno zlo« oziroma nadležna ovira za »svobodno« zasebno podjetništvo in »naravno« delovanje tržnih zakonitosti) in torej tudi demokracije (kolikor seveda ni izenačena s sistemom, ki varuje zasebno lastnino produkcijskih sredstev in dopušča/spodbuja gonjo za dobičkom, in to ne glede na ekološko, družbeno in človeško »kolateralno škodo«, ki izhaja iz slepega ali vsaj izredno kratkovidnega – celo čedalje bolj nestrpnega/nepotrpežljivega – produktivizma in iskanja vedno novih priložnosti za uvrednotenje kapitala); (b) omejevanje političnih razprav (in medijske pozornosti) na minorne, relativno nepomembne probleme (oziroma preprečevanje, da bi bila veljavna »pravila igre« resno, javno in sistematično problematizirana ali kritizirana); (c) zmanjševanje vpliva volilnih ritualov (oziroma izidov) na družbeno-ekonomsko življenje, recimo na ta način, da so ključni politični protagonisti (tj. stranke in strankarski kandidati) *de facto* zvesti/zavezani »rešitvam«, ki favorizirajo/protežirajo poslovne kroge, npr. interese delničarjev, investorjev, nosilcev finančne moči, lastnikov produkcijskih sredstev in najmočnejših korporacij, okoli katerih je strukturirana ekonomija in ki v enormnem obsegu kontrolirajo trge, kjer operativno delujejo (v takšnem kontekstu je kajpak razumljivo/pričakovano, da se številni ljudje prenehajo zanimati za »politiko & politike«, saj je jasno razvidno, da med njimi – vsaj ko gre za ključna vprašanja – ni omembe vrednih razlik/razhajanj: tovrstna množična »depolitizacija« pa je seveda dobrodejna/blagodejna za vladajočo-privilegirano manjšino, zlasti če zadeva dejansko in potencialno najbolj nezadovoljne volilne upravičence); (č) onemogočanje ali vsaj oteževanje vstopa novih subjektov v politično (in medijsko) areno, posebej takšnih, ki zastopajo protikapitalistične/protisistemske (ali protitržne) interese in vrednote;¹⁶ (d) medijsko prikazovanje neoliberalnega kapitalizma kot najboljšega izmed vseh možnih svetov, ki je brez sleherne uresničljive alternative (npr. ekonomskega sistema, ki bi temeljil na družbeni lastnini produkcijskih sredstev, demokraciji, enakosti, sodelovanju ter kar najbolj varčnem upravljanju človeških in naravnih resursov) in je v tem pogledu celo utelešenje »konca zgodovine« (to se pravi najvišja možna razvojna faza človeške/svetovne družbe)

¹⁶ Takšni subjekti so v današnjem času predvsem tako (beri: zmotno) imenovani »antiglobalisti«. Ti so medijsko prikazani kot nasprotniki, celo sovražniki ekonomskih integracij, vendar pa je to v resnici podoba, ki so jo naslikali kapitalistični propagandisti, saj je dovolj očitno, da gre protisistemski levici primarno za DRUGAČNO ekonomsko, pravno in politično globalizacijo (prim. Chomsky 2003: 21–36). No, za nameček pa so ti borci za nekapitalistični svet predstavljeni še kot zvečine neodgovorne, neresne, nezrele, otročje, radikalne (oziroma nezmerne), primitivne, anarhistične ali celo prismojene osebe, ki nimajo javnosti (kajpak prek medijev) povedati nič pametnega oziroma delajo pogosto zgolj nepotrebni »kraval« ali pa celo zganjajo nasilje, in to predvsem nad organi reda, ki varujejo politično in ekonomsko elito, ko se ta trudoma, vestno in požrtvovalno (celo v prid revnih množic) ubada z najresnejšimi problemi človeštva.

Pomemben (v sodobnih razmerah najbrž celo ključen) mehanizem nadzorovanja temelji na tem, da so izolirani (in medsebojno tekmujoči, torej nesolidarni in neorganizirani) posamezniki v čim večjem obsegu (in čim bolj vsestransko) inkorporirani v ekonomsko polje, tj. na prostrano (že malone neomejeno) področje, ki ga v pretežni meri določajo/opredeljujejo zasebni centri moči. Bolj ko je človek posrkan v svet heteronomnega dela in heteronomnega trošenja (več njegovega časa, energije, želja in aspiracij je priklenjenih na ekonomsko mašino), manj je verjetno, da bo politično aktiven (oziroma da bo imel močno potrebo/voljo po individualni ali kolektivni subjektivizaciji). Z drugimi besedami: bolj ko je posameznik ekonomiziran, bolj je tudi dovzeten za perfidno kontrolo, ki jo družno okrestrirajo televizija, kulturna industrija za zabavo množic in oglaševanje/reklamiranje kapitalističnega blaga oziroma prodajanje »dobrega življenja«, tj. dehumaniziranega, plitvega, površnega in odtujenega bivanja, ki ga pogosto označujejo resentment, nejevolja, čemernost, nezadovoljstvo, kuhanje, tarnanje, kvazidremavost, intertno/brezzobo upiranje, bebava veselost, oslabljenost/nebogljenost, obledelost življenjskega smisla, lahkomiselnost, brezciljnost, neavtentičnost, lažna neposrednost, pristna zlaganost, dogmatizem blagovnih znamk, otopelost, zaskrbljenost, vscenost, osamljeni boj za preživetje, miniaturno tiranstvo, zaverovanost v svojo izvotljeni jaz, panična skrb zase, neodzivnost, vdanost v usodo, zanimanje za naglo spreminjajoče in efemerne modne trende ... Skratka: bolj ko ga prevzame (oziroma si ga vzame) ekonomija, bolj je objektiviran-ekonomiziran in podvržen vladavini »predmetov-znakov« (Baudrillard).

Nadzorovanje z deviacijami

Družbeno nadzorstvo je v učbeniških tekstih pogosto opredeljeno kot sklop formalnih in neformalnih mehanizmov, ki opredeljujejo in preprečujejo deviantna ravnanja (oziroma sankcionirajo normativne kršitve), posebej najnevarnejše in družbeno najbolj škodljive pojave, npr. kriminalna/inkriminirana ravnanja. Toda tovrstne definicije ne upoštevajo možnosti (pravzaprav dejstva), da se da tudi kriminaliteto (oziroma njene posebne pojavne oblike, npr. problematiko prepovedanih drog) uporabiti kot pripomoček za nadzorovanje lojalnega prebivalstva, npr. za odvrčanje pozornosti od strukturno-institucionalnega nasilja oziroma ključnih problemov, ki prizadevajo posameznike, družbe in naravo (prim. Scheerer in Hess 1997: 117–118; Steinert 410–412; Reiman 1998: 156–164). Kriminal, bodisi nacionalni bodisi inter- ali transnacionalni, je namreč mogoče vpreči v več nadzorstvenih funkcij, ki so v službi vzdrževanja družbenega/kapitalističnega reda. Recimo: (a) uradno obravnavana in sankcionirana kriminaliteta ustvarja vtis, da moralni večini grozijo najhujše nevarnosti prvenstveno od spodaj, tj. iz nižjih ešalonov socialne hierarhije (kjer prebivajo »tipični« kriminalci, storilci konvencionalnih nasilnih in premoženjskih kaznivih dejanj); (b) v procesu inkriminiranja/kriminalizacije se nenehno izrisujejo normativne meje med do-

voljenimi in nedovoljenimi dejavnostmi; (c) delovanje kazenskopravnega sistema krepi solidarnost med »nami« (pripadniki »dobre družbe«), ki smo moralno superiorni in se razlikujemo od »onih tam zunaj« (pripadnikov »slabe družbe«), naših sovražnikov (osrednjih vzrokov družbenih problemov in tenzij) oziroma moralno inferiornih bitij, ki si zaslužijo tako ali drugačno socialno izključitev; (č) kriminalci so (v aktualnem kontekstu skoraj edina še preostala) legitimna tarča sicer inhibiranih agresivnih (pa tudi sadističnih) impulzov, sovraštva in resentimenta (tj. reaktivnih emocij, ki imajo poleg kriminalitete še vrsto drugih – in praviloma pomembnejših – epicentrov).

Še boljši »material« za nadzorovanje (oziroma populistično homogenizacijo) prebivalstva je zunanji sovražnik. V zadnjih dveh desetletjih (tj. po notranji krizi in poznejšem kolapsu sovjetskega »imperija zla«) nastopa kot osrednja grožnja »civiliziranega sveta« – terorizem, večplasten in kontroverzen pojav, ki pa je v hegemonski optiki elit, ki svet globalizirajo po meri interesov (medsebojno povezanih in razredno izredno dobro osveščenih) koncentracij moči (državne in zasebne), opredeljen tako, da iz definicije izpadejo vse teroristične prakse ZDA in njihovih zvestih vazalov (prim. Chomsky 2003: 27–33). Ideološko skonstruirani terorizem je ponujen kot brezbarvni zaslon, na katerega naj bi posamezniki varno projicirali svoje strahove, nemir, zaskrbljenost, negotovost (npr. gmotno/eksistenčno ali moralno/eksistencialno) in bojazni, tj. dokaj razširjene emocije, ki pa jih dejansko bolj kot »teroristi« generirajo povsem običajni ekonomski procesi (npr. nezanesljivost zaposlitve, nižanje mezd, vsiljena fleksibilnost in mobilnost delovne sile, odpuščanje delavcev in povečevanje storilnostnih pritiskov ali obremenitev: pojavi, ki zmanjšujejo stroške dela in povečujejo dobičke lastnikov produkcijskih sredstev). Po drugi strani pa daje »svetovna vojna proti terorizmu« (oziroma zoper »kugo«, ki jo širijo zaslepljeni, barbarski, versko fundamentalistični, anti-modernistični ali fanatični nasprotniki zahodne civilizacije in njenih »svetih« vrednot) precej prikladne pretveze za ukinjanje/omejevanje že izbornjenih pravic in svoboščin, obhajanje (*by-pass*) demokratskih postopkov (pa tudi javnih debat in forumov, npr. zaradi potrebe po hitrem in odločnem ukrepanju), skrivanje (ali celo potvarjanje) informacij pred javnostjo (npr. zato, da ne bi ogrozili varnosti nedolžnih ljudi) in stopnjevano militarizacijo, tj. povečevanje že tako in tako velikih izdatkov za oboroževanje (kar je brez dvoma dar z javnega/proračunskega neba za industrijsko-vojaški kompleks) ter »premišljeno uporabo sile ali grožnje z nasiljem za doseganje političnih in ideoloških ciljev«, in sicer predvsem zoper tiste, ki ogrožajo ali pa bi utegnili ogroziti globalizacijski model (+ dominacijo in hegemonijo aktualnih »gospodarjev sveta«), ki ga uresničujejo, vsiljujejo, branijo in zagovarjajo zahodni centri moči, zlasti ZDA, ki že dolgo delujejo kot varuh *par excellence* svetovnega kapitalističnega sistema (in *eo ipso* najmočnejših severnoameriških korporacij in vlagateljev).

Kontrola in ekonomija

Družbena kontrola je skupek pro- in reaktivnih (ne)formalnih mehanizmov,¹⁷ ki delujejo v družbi (ter vzdržujejo prevladujoče vzorce socialnega konformizma in ubogljivosti). Toda njen nemara glavni paradoks je slej ko prej ta, da družba nima kontrole nad sabo, nad svojo usodo (ali strateškimi usmeritvami).¹⁸ Družba je podrejena ekonomiji (namesto da bi bilo ravno obratno!), namreč kapitalski logiki, imperativu nenehne/neskončne produkcije/povečevanja bogastva, obsesivnemu ukvarjanju z instrumentalnimi, heteronomnimi in abstraktnimi dejavnostmi, ekonomski racionalnosti, diktaturi finančnih trgov, gonji za dobički, konkurenčnim pritiskom, interesom mogočnih korporacij (teh svojevrstnih »držav v državi«) ... družba ima torej gibalno svoje dinamike tako rekoč zunaj sebe (oziroma nad sabo). Bi bilo lahko drugače? Da, če ... Že bi bila družba (oziroma tisti, ki jo sestavljajo) zmožna razmišljati in delovati politično. Že bi posamezniki znali in zmogli uporabiti državo – edino politično organizacijo, ki jo ima na voljo družba za doseganje svojih (po možnosti demokratično opredeljenih) ciljev in za upravljanje »javnih reči« (*res publica*) – kot orodje za racionalizacijo ali

ekonomizacijo ekonomije (oziroma za zmanjšanje njenega zaenkrat še ideološko normaliziranega in tudi pravno zavarovanega strukturnega nasilja nad živo in neživo naravo). No, trenutno je takšna zamisel videti še dokaj utopi(sti)čna. Tudi država je namreč podrejena ekonomiji oziroma tistim, ki relativno suvereno vladajo na gospodarskem področju (posledično in posredno pa še na drugih).¹⁹ Poleg tega je država (in *eo ipso* državljani) postala talec političnega razreda (predvsem strank, ki pa so po drugi strani tudi same podrejene tankim voditeljskim strukturam in so običajno vse prej kot zgled demokratične organiziranosti). Za nameček pa je država sorazmerno lahek in dokaj nebogljen plen korupcijskih transakcij (med politiki ali državnimi uradniki in zasebnimi podjetniki), klientelističnih omrežij, interesno-lobističnih skupin za pritisk in celo scela individualnih želja/potreb.

Država vzdržuje dominacijo ekonomije (oziroma vladajoče in privilegirane manjšine) nad družbo (oziroma njeni člani) na različne načine, med drugim tudi z varovanjem zasebne lastnine. Kaj je tu narobe, pravzaprav nelegitimno (in celo družbeno-ekonomsko iracionalno)? Mar ni prav lastninska pravica temelj-

¹⁷ Neformalno nadzorstvo poteka v medosebnih odnosih in obsega raznovrstne interakcije, ki jih socialna psihologija imenuje vplivanje, prepričevanje, zapeljevanje ali manipuliranje (ki ima za posledico »podrejanje brez pritiska«); tu gre praviloma za to, da si X prizadeva nekaj pridobiti (storitev ali opustitev) od Y-a, in sicer določeno korist, ki je Y ne bi udeležil spontano: X se v ta namen opira na različne »resurse« (ki jih ne more delegirati na drugega), kot so »barantanje z emocijami« (npr. obljuba »čustvenega zlitja« ali grožnja s »suspensom naklonjenosti«), očarljivost, zapeljivost, spolna privlačnost, prestiž, kompetentnost ali fizična moč/sila. Formalno nadzorstvo pa zadeva izvajanje oblasti *strico sensu*, tj. v okviru hierarhičnih organizacijskih struktur (asimetričnih razmerij nadrejenosti in podrejenosti, ki temeljijo na s pravili/zakoni zavarovanem družbenem jamstvu). Formalno nadzorstvo vselej implicira sankcije (oziroma možnost sankcioniranja ali vrednotenja koristnosti obnašanja podrejene osebe): stimulacije/nagrade in odvračajoče kazni (oziroma motivacije, ki – skupaj z racionalizacijami in internalizacijami, tj. ključnima socio-kognitivnima posledicami podreditve – pojasnjujejo posameznikovo podrejanje zahtevam oblastnika, npr. roditelja, učitelja, šefa ali policista). Cilj formalnega nadzorstva je zvesti/izsiliti predpisana ravnanja, ki so koristna (dobra/vredna ali funkcionalna) za nosilca/izvajalca (ali sistem) oblasti, ne pa za podrejenega (ta ima psihološko korist zgolj ali predvsem v podrejanju, medtem ko so zahtevana/pričakovana ravnanja, ki jim mora udeležiti v okviru igranja svoje vloge, zvečine psihološko sporna ali »arbitrarna«: če ne bi bila takšna – tj. če bi bila v skladu z njegovimi samoniklimi prepričanja in motivacijami –, bi bili oblastno-kontrolni mehanizmi povsem nepotrebni in pogrešljivi). Prim. Beauvois 2000: 141–150.

¹⁸ Družba je kajpak podrejena tudi državi (katere nastanek je praviloma plod nasilja), tj. oblastni kontroli (ki pa jo po drugi strani kontrolira ekonomija oziroma centri moči na ekonomskem področju: truizem je, da državni aparati niso neodvisni agenti, ampak je njihovo delovanje odsev vsakokratne distribucije moči v družbi; tisti, ki imajo največ te dragocene »dobrine«, lahko pri

zasledovanju svojih interesov – po potrebi ideološko preoblečenih v »nacionalne« – izrabljajo še moč & silo države). Poleg tega pa je družba kot nacionalna skupnost umeščena v svetovno hierarhijo, tj. v globalni režim nadrejenosti in podrejenosti. Od položaja v tem sistemu vseh sistemov je odvisno, v kolikšni meri je družba (s političnimi metodami) zmožna kontrolirati samo sebe (oziroma v kolikšni meri jo kontrolirajo druge vlade ali nadnacionalne institucije). Dominante pozicije v globalni hierarhiji imajo v glavnem eks-kolonialne države in tiste, ki se jim je posrečilo izmakniti evropskim osvajalno-roparskim ekspedicijam (za vse pa velja, da je njihov družbeno-ekonomski razvoj temeljil prav na radikalnih kršitvah doktrine o svobodnih trgih, ki je bila vsiljena predvsem tistim ekonomijam/nacijam, ki se ji niso mogle upreti, po drugi strani pa tudi niso mogle konkurirati razvitejšim, ki so svoje prednosti zgradili na državnem protekcionizmu, kolonialnem ropanju, suženjskem delu in javnem subvencioniranju najbolj naprednih gospodarskih sektorjev). No, posebno vlogo v tem sistemu pa imajo ZDA, ki so po zlomu/porazu evropskega kolonializma postale glavni varuh globalne kapitalistične ureditve (prim. Chomsky 2003: 21–52). Za svetovne gospodarje so bili doslej eden ključnih trnov v peti prav »radikalni« ali »nacionalistični« režimi, namreč tisti, ki so bili dovzetni za zahteve ljudstva po izboljšanju življenjskih razmer (in ekonomski razvoj, usmerjen predvsem v zadovoljevanje notranjih potreb). Takšne države so bile praviloma že kmalu ožigosane kot *rogue states*, saj so onemogočile ali vsaj zelo otežile odtekanje dobičkov (in cenениh surovin) v razvite ekonomije, hkrati pa so delovale kot »grožnja stabilnosti« (beri: varnosti tujih investitorjev in podjetij oziroma dobrobiti svetovnega kapitalizma), saj so dajale »slab zgled« drugim nacijam (v podobnem položaju) oziroma bi jih lahko okužile z nevarno »boleznijo« neposlušnosti v razmerju do hegemonskih (vele)sil. Zato ni presenečenje, da so bile izpostavljene hudim sankcijam, kot so vojaški posegi, državni udari, surova represija nad »nedemokratskimi« skupinami in posamezniki, destabilizacija, terorizem, atentati, sabotaže, izsiljevanje ...

ni kamen prava, morale, politike in celo človeške svobode? Da, to je vsekakor res. Vendar pa je treba upoštevati, da je »lastninska pravica« dvoumen in mnogopomenski koncept. Namreč: eno je lastnina posameznika nad samim sabo, tj. nas svojimi mislimi, čustvi, telesom, časom, energijo in dejavnostmi, po drugi strani pa tudi nad reči, ki jih je pridobil s svojim delom (v službi in/ali prostem času) in jih uporablja sam ali pa skupaj z družinskimi člani, prijatelji ali drugimi ljudmi (po njegovi izbiri); nekaj povsem drugega pa je lastnina nad stvarmi, ki so nujno potrebne za produkcijo nujno potrebnega (no, v današnjem času pa tudi za produkcijo ogromno povsem nepotrebnih ali celo škodljivih izdelkov in storitev), tj. »produkcijskih faktorjev«, kot so zemlja (+ živa – rastlinska in živalska – bitja, ki jih »gosti«) oziroma naravna bogastva, prometna, energetska, informacijska in druga infrastruktura, tovarne, stroji, orodja, znanja ... Ta dva ključna aspekta lastninske pravice je treba strogo ločiti, saj se nanašata na zelo različne dobrine, pravzaprav preveč različne, da bi jih smeli obravnavati pod enim in istim konceptualno-normativnim dežnikom. Prav to – namreč ideološko izenačevanje vseh oblik lastnine – pa počne kapitalistično pravo. Posledica takšne teorije in prakse ni nikakršna skrivnost: sredstva za proizvodnjo, ki so v bistvu nakopičena zgoščenina malone nepreštvenih delovnih operacij ogromnega števila delavcev in materializacija znanja, ki ga je ustvarilo človeštvo v vsem svojem zgodovinskem razvoju, so pretežno v zasebni lasti, to pa njihovim lastnikom daje izjemno moč in ugodnosti, predvsem pa zmožnost, da izkoriščajo in zatirajo podrejeno delavno silo (ki ji dopuščajo delati, vendar le pod pogojem, da jim najeto delo prinaša več koristi kot stroškov) oziroma si prisvajajo plodove podružbljenega dela, tj. socializiranega delovnega procesa, ki temelji na kooperaciji in delitvi specializiranih produktivnih funkcij.²⁰ Preprosto rečeno: zasebna lastnina nad faktorji produkcije omogoča, da se pozitivni rezultati živega in mrtvega dela (tj. tistega, ki je konkretizirano v surovinah in delovnih sredstvih) privatizirajo oziroma pretakajo v žepe/denarnice manjšine, medtem ko so negativne reperkusije produkcije – v »najboljši« komunistični maniri – socializirane ali kolektivizirane.

V postmodernem kontekstu, ki ga dramatično opredeljuje vzpon neoliberalno-nekonservativne kontrarevolucije, se sfera privatne lastnine (oziroma zasebnega prisvajanja) celo še razširja in pogloblja (npr. na področju javnih dobrin, tj. izobraževanja, zdravstva, varnosti, socialnega varstva, kulture, znanosti in celo skupne dediščine vsega človeštva, namreč bioloških produktivnih in reproduktivnih mehanizmov ali živeče »biti«), hkrati pa tega praktično nihče ne problematizira: kapitalistična forma lastnine (in iz nje izvirajoče pravice, npr. delničarjev) je postala že skorajda neke vrste TABU (celo za tiste, ki zasedajo pozicije na tako imenovanem levem delu politično-ideološkega spektra, ki je tako rekoč v celoti zgrmel v brezno neoliberalne politike in ideologije). Posledica tovrstnih trendov je ta, da kapital krepi svojo oblast/kontrolo nad naravo, človeštvom, družbo in ljudmi (hkrati pa je njegova reprodukcija čedalje bolj destruktivna in celo neposredno kriminalna). Takšno stanje je kajpak nevzdržno.

Zoperstaviti bi se mu kazalo po različnih poteh, vključno z zavzemanjem za odpravo zasebne lastnine nad naravnimi bogastvi, znanjem in drugimi produkcijskimi dejavniki, ki so rezultat podružbljenega dela zdajšnjega proletariata in vseh preteklih generacij delavcev. Bihr in Chesnais (2003: 4) v tej zvezi poudarjata, da bi morala kolektivna/javna razprava o usodi lastninskih upravičenj upoštevati naslednja načela: (a) planet in naravni resursi so skupno in nedeljivo premoženje (»dediščina«) vsega človeštva (sedanjih in prihodnjih rodov); (b) vsako zasebno prilaščanje skupne lastnine je nesprejemljivo, posamezniki in kolektivi imajo zgolj pravico do uporabe posameznih delov naravnih bogastev, vendar le pod pogojem, da raba ne škodi drugim (oziroma da zadovoljevanje njihovih potreb ne gre na račun nezadovoljenih potreb – tj. nemožnosti zadovoljevanja potreb – drugih posameznikov in kolektivov); (c) lastnina nad sredstvi za proizvodnjo (= sredstvi, ki so produkti socializiranega dela in ki so produktivna zgolj, če jih uporablja socializirano delo) mora od zasebnikov preiti na družbo (v zadnji instanci kajpak na svetovno družbo in njeno demokratično politično organizacijo); (č) pravice delavcev morajo imeti prednost pred pravicami lastnikov, delničarjev in menedžerjev, še posebej ko gre za odločitve, ki neposredno zadevajo pogoje dela in eksistence nasploh (generalna vprašanja o produkciji oziroma uporabi produkcijskih sredstev pa bi se morala reševati na ravni družbe kot celote, tj. v

¹⁹ Chomsky (2003: 209–216) v tej zvezi opozarja, da je liberalizacija gibanja kapitala ustvarila »virtualni senat«, ki ima na voljo »pravico do veta« na odločitve vlad in *eo ipso* resno omejuje njihove politične opcije. Vlade so tako soočene z dvojnimi »volilnim telesom«: enega tvorijo državljani, drugega pa sestavljajo špekulanti, ki organizirajo »referendume« v realnem času, in to o politiki, ki se udejanja (ali pa je na tem, da se bo začela uresničevati).

²⁰ Tezi, da je kapital produktiven (na kateri počiva upravičenost zasebne lastnine nad produkcijskimi faktorji), se je uspešno zoperstavil že Thomas Hodgskin (1787–1869) v delu *Labour Defended Against the Claims of Capital*. Njegov argument temelji na spoznanju, da je kapital po svojem bistvu zgolj nakopičeno minulo delo (ki je družbeno koristno zgolj tedaj, ko ga produktivno uporablja živo delo, tj. delo, ki je funkcionalno razdeljeno med številne delavce). Skratka: to, kar je dejansko produktivno, je skupno delovanje (ko-operacija) medsebojno odvisnih (durkheimovsko rečeno: organsko solidarnih) delavcev, in sicer tako tistih, ki so naredili (ali izumili) orodja (oziroma zgradili tovarne in zagotovili surovine), kakor onih, ki ta sredstva uporabljajo pri izdelovanju drugih proizvodov (orodje kot tako, npr. ribiška mreža, nič ne proizvaja, zato pa si tudi njegov lastnik zgolj zato, ker je pač lastnik, v ničemer ne zasluži dobička, ki da izvira iz »produktivnosti« tega produkcijskega faktorja). Bistvena je torej splošna medsebojna povezanost, soodvisnost delavcev, ki pa se v kapitalistični ekonomiji magično preobrazi v »kapital« in se spne v bizarno zamisel, da so stvari (ne pa ljudje!) tiste, ki nekaj proizvajajo (prim. Hunt 1990: 55–56). Še drugače rečeno: zasebna lastnina nad produkcijskimi sredstvi (ki je plod nasilja in ki jo varuje država kot instrument vladajočega razreda) omogoča v kapitalističnem sistemu »zakonito ropanje«, ki ustvarja osupljive družbeno-ekonomske krivice in neenakosti (vključno s kronično negotovostjo).

okviru političnega/demokratskega procesa); (d) vsakdo ima pravico do dela proizvedenega bogastva, ki je po eni strani plod živega (in v dobršni meri socializiranega) dela, po drugi strani pa je tudi rezultat preteklega/mrtvega dela, ki je materializirano v produkcijskih sredstvih in znanju.

Kakor koli že, ne glede na razbohotenost in razvejenost kontrolno-ideoloških mehanizmov pa njihova moč (oziroma uspešnost) vendarle ni absolutna. To ni seveda nikakršno presenečenje. Vsak sistem družbene kontrole je nujno luknjičav in celo ironičen (namreč v tem smislu, da ustvarja nepredvidljive in nezaželene učinke, celo takšne, ki povsem nasprotujejo nameravam). To velja tudi za postmoderne nadzorstvene aparate. Očitno je, da dosega upor zoper svetovni kapitalistični sistem izjemne razsežnosti (červeno te zaenkrat še niso neposredno rušilne). No, nesporno pa je tudi dejstvo, da so nelagodja, nezadovoljstva in predrugane vrednotne usmeritve, ki označujejo precej številčne segmente populacije, na javnih prizoriščih še v dobršni meri utajena, utišana, zamolčana, neeksplicirana, nepriznana in neupoštevana. Če spremljamo osrednje medijsko-politične tokove/protagoniste, utegnemo celo dobiti vtis, kot da je vse v najlepšem redu (odraščajoče osebe se šolajo, zreli osebki delajo in trošijo, politiki politizirajo in populizirajo, kapitalisti izkoriščajo in zatirajo, kriminalci kradejo ...) oziroma kot da specifično moderne vrednote (npr. mezno delo in jedrna družina kot osrednja temelja družbenega reda) še vedno (in navkljub »križanju«) ohranjajo svoj nekdanji sijaj in moč. Gorz (1999: 64–67) v tej zvezi opozarja, da je takšna slika v precejšnji meri vendarle zgolj iluzija, fatamorgana, zmota, ki je posledica dejstva, da so nove (oziroma porajajoče se in latentno radikalne) vrednotne orientacije dojele v luči starih (še več, v marsičem preživelih) interpretativnih shem in kulturnih stereotipov. Recimo: če gledamo na vedenjske vzorce, ki jih motivira težnja po avtonomiji in emancipaciji, v optiki socialnega konformizma,

bomo v njih videli zgolj deviacije, eskapizem, izraz sebičnosti ... Podoba bo vsekakor skrajno popačena in celo zavajajoča. Drug primer: ko steče beseda o novih (namreč post-fordističnih in post-taylorističnih) oblikah dela (ki je fleksibilno, mobilno, individualizirano/subjetivirano, vključeno v manjše skupine, relativno avtonomno, kompleksno ali intelektualno zahtevno ...), je menedžerska ideologija neredko sprejeta kot verodostojen opis dejanskega stanja (ne pa kot *wishful thinking*), tako da ostajajo prezrti vsi tisti (in nikakor ne maloštevilni!) primeri, ko izzove prizadevanja podjetij (oziroma njihovih vodilnih kadrov), da bi mobilizirali celoto osebn(ost)nih produktivnih resursov prodajalcev delovne sile, povsem nasprotno učinke: posameznik jih občuti kot nesprejemljiv, celo nesramen totalitaren pritisk in se jim na različne načine upira, npr. s psihičnim distanciranjem (oziroma »prodajo telesa, ne pa tudi duše«), hlinjenjem predanosti, zmanjševanjem osebnih naložb v delovnem procesu ali razvijanjem kompenzacijskih politik vsakdanjega življenja, ki temeljijo na samodoločenem, avtonomnem in svobodnem delovanju. In končno: govorjenje o »križi dela« praviloma ne upošteva ali pa vsaj noče videti/priznati, da smo v zadnjem času priče tudi »križi« dela kot vrednote, tj. »vrednote, ki je na poti k izginotju« (če parafraziramo podnaslov pronicljive knjige, ki jo je napisala Dominique Méda): številni sociologi namreč ugotavljajo, da se fenomen »raz-čaranja« dela širi po vseh družbah in v vseh segmentih prebivalstva (tega procesa pa marsikdo ne opazi tudi zaradi stopnjevanje konkurence na trgu delovne sile, pogostosti obsesivne skrbi, da najdeš/obdržiš delo kot vir dohodkov in drugih pravic, ter razprostranjenosti strahu pred izgubo zaposlitve²¹): vse manjši je odstotek tistih pripadnikov delovne populacije, ki trdijo, da je zanje delo/kariera najvažnejša stvar v življenju, oziroma vse večji je odstotek tistih pripadnikov delovne populacije, ki ocenjujejo, da bi živeli bolje, če bi (lahko) delali manj (povečuje pa se tudi število ljudi, ki so dobesedno alergični na delo, ki se ne istovetijo več z delom – tudi če je zanimivo,

²¹ Gorz (1999: 52–54) opozarja, da je osrednjo ideološko sporočilo »na delu utemeljene družbe« (Michel Aglietta) ali »družbe dela« (Hannah Arendt) – tj. specifično kapitalističnega dela, ki je abstraktno, heteronomno, vpeto v razvejeno delitev specializiranih (in medsebojno odvisnih) produktivnih funkcij, izkoriščano, zatirano, alienirano, podrejeno logiki instrumentalne učinkovitosti (ali ekonomske racionalnosti, ki implicira zasledovanje največje možne produktivnosti na enoto živega ali mrtvega dela), instrumentalno, merljivo, ločljivo od delavca, kvantificirano, denarno zamenljivo, poblagovljeno, koristno za druge, družbeno priznано/nagrajeno z mezdo (+ z zaposlitvijo povezanimi upravičenji), podvrženo objektivnim zahtevam megalomanskega ekonomskega stroja in tako dalje – naslednje: »Ni pomembno, kaj delaš, važno je predvsem to, da prejemaš čim večji zaslužek (ki ti omogoča potrošniška ugodja in radosti)«. Tovrstnemu (industrijskemu in storitvenemu) delu so se delavci vse bolj upirali, in sicer tako individualno kakor kolektivno/organizirano (z razrednim, političnim in sindikalnim bojem), kapital pa je na te izzive odgovoril s stopnjevanjem in posploševanjem nezanesljivosti (oziroma prožnosti, diskonti-

nuiranosti, prekarnosti, »atipičnosti« in spremenljivosti) zaposlitve, to se pravi z zastraševanjem, zaostrovanjem tržne discipline in predruganimi ideološkimi interpelacijami: »Bojte se, strah naj napolni vaša srca, zakaj zavedati se morate, da je/bo pridobitnega dela vse manj. Vedite, da je zaposlitev privilegij, redka, čedalje redkejša dobrina. Ni važno, kakšna je plača, srečni bodite, da/če imate sploh službo in pravice, ki iz nje izvirajo. Vi ste tisti, ki prvenstveno potrebujete delo (bolj kot, recimo, »kapital« ali »družba«). Zato se morate presneto (po)truditi (oziroma stoično trpeti ponižanja, zagrizeno tekmovati z drugimi, ubogljivo upogibati hrbtenico, realistično popuščati storilnostnim pritiskom in delovnim obremenitvam ...), da ga najdete/obdržite. Če izgubite službo, izgubite vse. Izključeni ste iz dobre družbe in znajdete se v mučni situaciji, ki je zelo blizu zdrsu v pozabo, obupu, revščini, apatiji, krizi identitete, alkoholu, drogam in kriminalu. Zato pa morate biti iz vsega srca hvaležni dobrotniku, ki vas je pripravljen zaposliti in vam dovoliti, da mu služite«. Tu imamo v bistvu opraviti s še enim poskusom sakralizacije dela (in z njim zvezane etike), ki pa je, strogo vzeto, absurden (celo grotesken!) v ekonomskem

kompleksno in zahtevno –, ki dela ne dojemajo kot vira svoje »identitete« in ki jim delo ni osrednja, najvažnejša dejavnost, ampak zgolj neizbežno sredstvo za preživetje).

Sklepna opazka

Za postmodernizacijsko fazo razvoja kapitalističnega izkoriščanja in zatiranja je značilen progresivni razkroj (»kriza«) specifično modernih disciplinskih aparatov in neformalnih nadzorstvenih mrež (ljudje so vse bolj »individualizirani«, tj. atomizirani in prepuščeni samim sebi, svoji dobri in – predvsem! – slabi »sreči«, za nameček pa so porinjeni še v neizprosne konkurenčne bitke); to pa neizbežno implicira tudi predrugačeno (in čedalje bolj krizno) delovanje formalnih nadzorstvenih mehanizmov (prim. Lea 2002: 161–191), npr. kazenskopravnega sistema (ki je ravno tako vse bolj prepuščen samemu sebi, tj. odrezan od svoje družbeno-kulturne »baze«). Videti je, da je globalizirani kapitalizem na makro-ravnih čedalje bolj »dereguliran« (oziroma »de-kontroliran« in že skorajda anarho-kaotičen): od tod izvirajo občutki brezglavega, histeričnega, paničnega, ponorelega in čedalje bolj destruktivnega družbenega razvoja, ki je seveda vse prej kot napredek. Po drugi strani pa so mikrosvetovi vse bolj »racionalizirani« (v webrovskega pomenu), regulirani in kontrolirani. No, ljudje pa so – kljub temu ali nemale prav zato – vse bolj preplašeni, ogroženi, zaskrbljeni in negotovi (najbolj preproste, razširjene in konec koncev tudi propagirane »rešitve« tovrstnih »eksistencialnih zagat« so naslednje: apatija, cinizem, prostodušno podrejanje, osredotočenost na »tu in zdaj« – tj. na vsakdanje/tekoče projekte in rutine –, eskapistična, poneumljajoča, skomercializirana množična zabava, legalne in ilegalne droge, preokupiranost z modnimi/trendovskimi »novostmi«, potrošniško delo, racionalna/individualna skrb za preživetje, bolj ali manj redna udeležba v igrah na srečo, obsesivno

ukvarjanje z otrokom, buljenje v televizor, črpanje ponosa iz najbolj dostopnih virov, npr. iz občutja nacionalistično-šovinistične ali spolne večvrednosti, obešanje na te ali one identitetne bergle, hlinjenje, da nisi to, kar si, pretvarjanje, da si nekaj, kar nisi, sprijaznjenje s tem, kar si, posiljevanje samega sebe s »produkcijo« bežave veselosti ...).

Glede na to, da so celo najrazvitejše države (gmotno najbogatejše) države vse bolj fragmentirane in podobne socialnim formacijam tako imenovanega tretjega sveta (predvsem v tem smislu, da se nezadržno cepijo na tri dele, in sicer na osupljivo premožno in privilegirano – »kozmozopolitsko« ali transnacionalno – manjšino, izmozgane prodajalce delovne sile, ki so prisiljeni vse več/bolj delati za kolikor toliko spodobno/udobno preživetje, in »podrazred« odvečne, pogrešljive in problematične populacije, »lumpenproletarsko« sodrgo), ni presenečenje, da se tudi delovanje družbenega nadzorstva diferencira. Na eni strani so kontrolni mehanizmi, ki reproducirajo konformno obnašanje (in razmišljanje) vključenih skupin (tu gre predvsem za »opiatizirano« nadzorovanje, ki temelji na nenehni kreaciji potrošniških tolažil & polnil »eksistencialnih praznin«, in za razne terapevtsko-pedagoške korektivne tehnike). Na drugi strani pa je brutalno represivno-izključevalno delovanje oblastnih aparatov, ki meri na to, da so rizične populacije (ne-pridi-pravi in ne-bodijih-treba) čim bolj odmaknjene od tako imenovanih »zadovoljnih« in (predvsem!) konformnih/ubogljivih družbenih članov, **liberalnih sužnje** sodobnega kapitalističnega reda (tj. posameznikov, ki se svobodno podrejujejo misleč, da je tovrstno – družbeno koristno in potemtakem oblastno predpisano in heteronomno vrednoteno/nagrajeno – klečeplazništvo odblesk njihove najbolj intimne psihološke narave: slava ubogim na duhu, zakaj njihovo je totransko kraljestvo; ne nazadnje pa je zgolj njihova tudi slava zmaličenih, pospešenih in utrujenih kraljev – oziroma princev, vojvod, grofov in drugih plemičev – potrošništva, ki pa imajo danes celo svoje »sindikate«, namreč potrošniške organizacije).

kontekstu, kjer pridobitno delo tudi objektivno (in ne le subjektivno) zgublja svojo nekdanjo osrednjost (kapitalistično gospodarstvo ga namreč rabi vse manj). Poleg tega pa je treba upoštevati, da je nebrzdana moč (in sila) kapitala nad delavstvom, družbo, državo, naravo in življenjem nasploh odvisna prav od tega, da se delo ohranja kot centralna aktivnost/vrednota v življenju/duševnosti čim več ljudi, in to celo v razmerah, v katerih je delo v precejšnji meri odpravljeno (oziroma je – zaradi avtomatizacije in povečane produktivnosti – »prihranjeno« ali »odrationalizirano«) malone na vseh ravneh produkcije. Za nameček pa je v igri še dodatni, specifično postfordistični paradoks: bolj ko se privilegirani delavci (pripadniki stabilnega in dobro plačanega jedra delovne sile) »avtonomno« identificirajo s svojim delom in cilji/vrednotami podjetja (tj. bolj ko so zagnani, goreči, predani in produktivni), bolj prispevajo k reprodukciji pogojev lastne podvrženosti (ali »celostnega prostituiranja«), stopnjevanju konkurenčnosti (med podjetji in delavci), smrtonosnosti boja za povečanje storilnosti, nezanesljivosti zaposlitev, brezposelnosti, povečevanju revščine (in bogastva manjšine), poglabljanju neenakosti in splošni dominaciji kapitala nad družbo.

Literatura:

1. Bauman, Z. (1999): *Modernity and the Holocaust*. Cambridge, Polity Press.
2. Beauvois, J. L. (2000): *Razprava o liberalni sužnosti*. Ljubljana, Krtina.
3. Beck, U. (2003): *Kaj je globalizacija?*. Ljubljana, Krtina.
4. Bihr, A.; Chesnais, F. (2003): A bas la propriété privée!. *Le Mond diplomatique*. Oktober, s. 4.
5. Bocoock, R. (1993): *Consumption*. London, Routledge.
6. Boltanski, L.; Chiapello, E. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris, Gallimard.
7. Campbell, C. (2001): *Romantična etika in duh sodobnega porabništva*. Ljubljana, Studia humanitatis.

8. Chomsky, N. (2003): *Le profit avant l'homme*. Paris, Fayard.
9. Clarke, R. V. G. (1996): »Situational« crime prevention: theory and practise. V: J. Muncie *et al.*: *Criminological Perspectives*. London, Sage, s. 332–342.
10. Cuff, E. C.; Sharrock, W. W.; Francis, D. W. (1998): *Perspectives in Sociology*. London, Routledge.
11. Dedič, J.; Jalušič, V.; Zorn, J. (2003): *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
12. Dufour, D. R. (2003): Servitude de l'homme libéré. *Le Monde diplomatique*. Oktober, s. 3.
13. Ehrenberg, A. (1998): *La fatigue d'être soi*. Paris, Odile Jacob.
14. Ehrenberg, A. (1991): *Le culte de la performance*. Paris, Calmann-Lévy.
15. Furedi, F. (2002): *Culture of Fear*. London, Continuum.
16. Garland, D. (2001): *The Culture of Control*. Oxford, Oxford University Press.
17. Gorz, A. (1994): *Capitalism, Socialism, Ecology*. London, Verso.
18. Gorz, A. (1999): *Reclaiming Work*. Cambridge, Polity Press.
19. Halimi, S. (2002): *Novi psi čuvaji*. Ljubljana, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
20. Hardt, M.; Negri, A. (2000): *Empire*. Harvard, Harvard University Press.
21. Hunt, E. K. (1990): *Property and Prophets*. New York, Harper & Row.
22. Kurz, R. (2000): *Svet kot volja in dizajn*. Ljubljana, Krtina.
23. Kuzmanic, T. (2002): *Policija, mediji, UZI in WTC (Antiglobalizem in terorizem)*. Ljubljana, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
24. Lafargue, P. (1985): Pravica do lenobe. V: T. Kuzmanic: *Boj proti delu*. Ljubljana, KRT, s. 49–80.
25. Latouche, S. (2003): Pour une société de décroissance. *Le Monde diplomatique*. November, s. 18–19.
26. Latouche, S. (2001): *La Dérison de la raison économique*. Paris, Albin Michel.
27. Lea, J. (2002): *Crime and Modernity*. London, Sage.
28. Lebrun, J. P. (1997): *Un monde sans limite*. Ramoville, Erès.
29. Méda, D. (1995): *Le travail*. Paris, Aubier.
30. Melossi, D. (1990): *The State of Social Control*. Cambridge, Polity Press.
31. Melossi, D. (1997): State and social control à la fin de siècle. V: R. Bergalli in C. Sumner: *Social Control and Political Order*. London, Sage, s. 52–74.
32. Pečar, J. (1990): *Neformalno nadzorstvo*. Ljubljana, Didakta.
33. Périlleux, T. (2003): La subjectivation du travail. *Déviance et Société*, št. 3, s. 235–242.
34. Périlleux, T. (2001): *Les tensions de la flexibilité: l'épreuve du travail contemporain*. Paris, Desclées de Brouwer.
35. Reiman, J. (1998): *The Rich Get Richer and the Poor Get Prison*. Boston, Allyn and Bacon.
36. Ritzer, G. (2002): McJobs: McDonaldization and Its Relationship to the Labor Process. V: G. Ritzer: *McDonaldization: The Reader*. Thousand Oaks, Pine Forge Press, s. 141–147.
37. Russell, B. (1985): Brezdelju v čast. V: T. Kuzmanic: *Boj proti delu*. Ljubljana KRT, s. 93–108.
38. Scheerer, S.; Hess, H. (1997): Social control: a defence and reformulation. V: R. Bergalli in C. Sumner: *Social Control and Political Order*. London, Sage, s. 96–130.
39. Scheerer, S. (1998): The delinquent as a fading category of knowledge. V: V. Ruggiero *et al.*: *The New European Criminology*. London, Routledge, s. 425–442.
40. Sennett, R. (2000): *Le travail sans qualités: les conséquences humaines de la flexibilité*. Paris, Albin Michel.
41. Shearing, C. D.; Stenning, P. C. (1996): From the Panopticon to Disney World: the development of discipline. V: J. Muncie *et al.*: *Criminological Perspectives*. London, Sage, s. 413–422.
42. Spitzer, S. (1979): The Rationalization of Crime Control in Capitalist Society. *Contemporary Crises*, št. 3, s. 187–206.
43. Steinert, H. (2003): The indispensable metaphor of war. *Theoretical Criminology*, št. 3, s. 265–292.
44. Steinert, H. (1998): »Ideology with human victims«: the institution of »crime and punishment« between social control and social exclusion: historical and theoretical issues. V: V. Ruggiero *et al.*: *The New European Criminology*. London, Routledge, s. 405–424.
45. Sumner, C. (1997): Social control: the history and politics of a central concept in anglo-american sociology; The decline of social control and the rise of vocabularies of struggle. V: R. Bergalli in C. Sumner: *Social Control and Political Order*. London, Sage, s. 1–34 in 131–150.
46. Šadl, Z. (1999): *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
47. Touraine, A. (1992): *Critique de la modernité*. Paris, Fayard.

The post-modern situation and social control

Zoran Kanduč, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 1000 Slovenia

The notion of social control implies various kinds of "mechanisms", aimed at the reproduction of a neo-liberal capitalist system of exploitation and suppression, or in other words, historically specific socio-economic totalitarianism with a "human" or kind ("liberal") face. The purpose of such social control is to produce people that are gentle, socially useful (i.e. efficient in production), adaptable, obedient/submissive, standardised, programmed in accordance with ideological propaganda, scientifically manipulated, (self)disciplined, isolated (or atomised), "psychologized", made imbecile by media consumption and "economised", who are ready to do voluntarily more or less all that is required of them (for example in the role of parent, worker, consumer), mainly because they consider all such heterogenous activity (in fact clownish simpering and dissimulation) is in their rational interest or in accordance with their psychological/human nature (e.g. with the tendency of "self-realisation" "coping with ever new challenges", enjoying the consumption of goods, "personal growth", "achieving happiness and satisfaction"...).

Looking from a critical viewpoint, social control is often represented as a kind of repression of people who, in their most profound essence are good and innocent and are therefore supposed to be victims of systemic and institutional logic. However, things are much more complex: social control is not something which acts only or predominantly from the outside (or from above), but rather operates from inside (for example, at the level of rationalisation and internalisation of the prescribed functioning, socially "produced" and "desired" personality types, ideological perception of exterior and interior reality, imposed desires/needs of consumption, defence mechanisms, self-blinding...). Such conceptualisation of the effects of control apparatuses maintained by those in power is not only theoretically inadequate/deficient, but is also practically harmful, because it gives (probably unintentionally and unconsciously) support to normal/good people (or rather normally good or perfectly normal people) and furthermore, it does not criticise in any way their credulous, unreasonable and unconsidered (self)subordination, (self)sacrifice and (self)humiliation.

Key words: social control, post-modern society, capitalism, market economy, social morality, public opinion, economy

UDK: 316. 75